

XXVI. Reál- és Humántudományi Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia (ETDK)
Kolozsvár, 2023. május 18–21.

UDVARHELYSZÉK TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐINEK ELEMZÉSE

Szerző:

Vajna Éva-Eunika

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Történeti Intézet

Kulturális örökség kutatása és hasznosítása szak, mesterképzés II. év.

Szakirányítók:

dr. Sófalvi András PhD

dr. Molnár-Kovács Zsolt, egyetemi docens

Szekció:

Régészet

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	3
--------------------	---

1.1 A dolgozat tárgya és célkitűzései.....	3
1.2 A kutatás forrásai és módszerei	6
1.3 Kutatási előzmények	7
2. Udvarhelyszék templom körüli temetőinek adattára.....	11
2.1. Fenyéd – Csonkatemplom.....	11
2.2. Fiafalva – református/unitárius templom.....	12
2.3. Homoródalmás – Tatárkáporna.....	12
2.4. Homoródszentmárton – unitárius templom.....	13
2.5. Kányád – Régi templom/Régi temető.....	14
2.6. Lövéte – Felső Kiáltódomb.....	16
2.7. Máréfalva – Botos-dűlő	17
2.8. Nagyalambfalva – református templom.....	19
2.9. Nagymedesér – unitárius templom	20
2.10. Oklánd – unitárius templom.....	21
2.11. Székelyderzs – unitárius templom	22
2.12. Székelyudvarhely – Csonkavár/domonkos kolostor	22
2.13. Székelyudvarhely – Jézus káporna.....	23
2.14. Szentlélek – római katolikus templom.....	25
2.15. Tarcsafalva – unitárius templom.....	26
2.16. Telekfalva – református templom.....	27
2.17. Tordátfalva – unitárius templom.....	28
2.18. Városhalva – unitárius templom.....	29
3. Elemzés.....	31
4. Összefoglalás	34
Ábrák jegyzéke	36
Bibliográfia	38

1. Bevezetés

A kutatás folytatása az államvizsga dolgozatomban elkezdett témának, ahol a Székelyföld templom körüli temetőit gyűjtöttem össze és elemeztem bizonyos paraméterek szerint.¹ Jelen dolgozat a középkori Udvarhelyszék területére fókuszál, ahol elemzésre kerül 18 darab templom és a hozzájuk tartozó feltárt temetkezések.

Székelyföldön a templomok és a körülöttük található temetők kutatásának az aktualitása csak a kommunizmus után kapott nagyobb hangsúlyt. Az elmúlt két évtizedben számos kutatás folyt, kiemelkedően Udvarhelyszéken. Már gyerekkorom óta Isten hitre neveltek a szüleim, ezért úgy gondoltam, hogy a választott téma segít a keresztény vallásosság és a túlvilágkép régészetileg tanulmányozható szegmentumának az elmélyültebb megismerésében.

1.1 A dolgozat tárgya és célkitűzései

A sírok megjelenése a templomban vagy akörül annak a bizonyítéka, hogy az illető egyház fennállásának teljes vagy bizonyos időszakában rendelkezett a plébániajogok egyikével: a temetkezés jogával.² Az elhunytak eltemetésének liturgiája szintén az egyház feladata volt.

A legkorábbi források a templomba/köré való temetést illetően a Karoling korba nyúlnak vissza. Nagy Károly 786. és a 810/813. évi rendeletei kötelezővé tették a pogány temetők felszámolását. A 895-ben tartott triburi zsinaton foglalkoztak először részletesebben a temetkezések kérdéskörével, „hogy ha lehetséges, a halottakat temessék a templom mellé.”³ A templomok körül létrejött temetők körülkerítésének (sánc/árok/fal) szándéka egyidős a temetővel. Európában a keresztény területeken a 10. századra megvalósult a templom körüli temetők kialakulása. A magyarországi templom körüli temetők létrejötté a szabolcsi, a tarcali és az esztergomi zsinat határozataihoz köthetőek. Az 1092-ben tartott szabolcsi zsinat általánosan kötelező érvénnyel kimondja, hogy „a halottakat az egyház mellé kellett temetni”. Az 1100 körül tartott tarcali zsinat árnyaltan, de kimondja, hogy „a keresztények temetői a templomok körül

¹ Vajna Éva-Eunika: Székelyföld templom körüli temetőinek kutatástörténete. (Kézirat) szakdolgozat BBTE Történelem és Filozófia Kar, Kolozsvár, 2021.

² RITOÓK 2010, 477.

³ RITOÓK 2004, 116.

legyenek”. Az esztergomi zsinaton (1104-1112/13) már kimondták, hogy a bűnösöket nem temethették el ezekbe a temetőkbe.⁴

I. (Szent) László és Könyves Kálmán királyok törvényei⁵ kötelező érvénnyel írták elő a megszentelt földbe, a templom mellé való temetést. Árokkal vagy fallal körülvett templomok köré, a cinterembe (lat. *cemeteryum*, m. temető) hantoltak el minden becsületben meghalt keresztényt. A középkori temetkezés liturgiája elválaszthatatlan a korabeli ember vallásos meggyőződésétől. A temetkezés lelki gyakorlata megegyezik az egyház céljával, amely a lelkek üdvözítése. Egy imádkozó közösségről van szó, amely a halál után sem szűnik meg és kötődik az eucharisztikus áldozat bemutatásához. Ennek a megünneplésére gyülekeznek a még élő hívek bent a templomban. Az egyházi temetés mindenkit megilletett, de az is előfordult, hogy az egyházi hatóság eltiltott valakit ettől. Ezek között szerepeltek az eretnekek, az egyházi tized jogtalan bitorlói, a gyilkosok, öngyilkosok, a botrányos életűek és a keresztleletlen gyermekek. Az Árpád-korban még ritkán temetkeztek az épületen belül, használatosabb volt a cinterem. A későbbiekben a tehetősebbek templomba történő temetése vált elterjedtté. A halottakat nyugat-kelet irányba fektették, hisz Krisztus az utolsó ítéletkor a keleti égbolton jelenik meg. Innen várható a feltámadás is, ezért a halottakat kelet (a templom apszisa) felé kell fordítani.⁶ Maga az egyházi temetés azt jelképezi, hogy aki az életét az egyház közösségében élte le, az a halála után is az egyház tagja marad.⁷

A templom körül a temetkezések elosztása nem egyenletes. Az egyén rangját a társadalomban nem a gazdag sírmelléklet mutatja, hanem a „jó” temetkezőhely. A temetkezések helyéül a templom déli és keleti részét használták. Az északi részt fokozatosan elhagyják a későközépkorig. Ez a jelenség nem csak Magyarországra jellemző, hanem egész Európa templom körüli temetőire. A 18. századi angol néphagyomány szerint a templomtól északra fekvő területet nem is szentelték fel. Ez a hely a gonosztevőknek, az öngyilkosoknak és a keresztleletlen gyerekeknek volt fenntartva.⁸

A soros temetőkbe az Árpád-kori köznép temetkezett. E temetők kezdete a Kárpát-medencében rendszerint még a 10. századra vagy az ezredforduló tájára nyúlik vissza és a 11. század folyamán végig használatban maradtak.⁹ A nagy sírszámú, soros temetők eltűnése és a

⁴ RITOÓK 2004, 116.

⁵ ZÁVODSZKY 1904.

⁶ DEMJÉN – SÓFALVI 2014, 31–33.

⁷ SZUROMI 2005, 9–10.

⁸ RITOÓK 2004, 122.

⁹ BENKŐ 2010, 226.

templom körüli temetők megjelenésének kérdése a kutatás vitatott kérdésköréhez tartozik. Ezen temetők használata a magyar államalapítás időszakában sem szűnik meg teljesen. A legtöbb kutató általánosan I. (Szent) László és Könyves Kálmán törvényeihez köti a soros temetők megszűnésének idejét. A sírokban Szent László pénzei rendszerint megtalálhatók, viszont Kálmántól kezdve a pénzmellékek egyre ritkábbak lesznek, és II. Béla koránál későbbi veretek általában nem is fordulnak elő, ez összefüggésbe hozható a templom körüli temetkezések megjelenésével.¹⁰ De vannak olyan éremmelléketes sírok, amelyek azt mutatják, hogy a Kárpát-medence több pontján, a soros temetőkbe az utolsó sírok még II. Béla uralkodásának időszakára datálhatóak.¹¹

A soros és templomkörüli temetők váltásának tanulmányozása tekintetében Székelyföldön két kulcsfontosságú temető áll a kutatók rendelkezésére, mindkettő Háromszék keleti, határmenti területén található. A két lelőhelyre az orbaiszéki Zabolán, illetve Székelypetőfalván talált rá Székely Zoltán¹², a sepsiszentgyörgyi múzeum egykori régész igazgatója. Petőfalva-Alsóhatárán 1960-ban, majd 1978–1980-ban feltártak egy teljes Árpád-kori temetőt, ahol 237 temetkezés került felszínre, illetve a zabolai Tatárhalmon 1969–1970 között egy hasonló, 192 sírból álló temetőt ástak meg.¹³ Egyik temető területén sem sikerült a templom egyértelmű nyomait kimutatni, viszont feltételezhető egy kisméretű fatemplom, mert elegendő üres területet mindkét helyen találtak, de ezek az alakatlan foltok önmagukban nem rajzolnak ki struktúrát. A zabolai temető esetében a sírmező északi szélén jelen lévő üres foltot a dombtető erőteljes eróziója is okozhatta, ugyanakkor mindkét temető esetében feltehető az a lehetőség is, hogy használata kezdetén egy majdani templom számára üres területet tartottak fenn. Ezeket a temetőket inkább köznépi jellegűnek tekinthetjük, sorokba helyezve, mintsem templom körül létesített temetőknek.

Az említett petőfalvi és zabolai temetők különlegessége abban mutatkozik meg, hogy az előkerült éremmellékek lényegesen későbbiek a köznépi temetők szokványos éremanyagánál, illetve ezt a későbbi keltezést a többi sírmelléklet (gyűrűk, nagyméretű S-végű hajkarikák, övcsatok) is megerősíti. A két székelyföldi temető érmeinek többsége felirat és királynév nélküli (anonim) dénár, amelyek keltezése a 12. századra csak hozzávetőlegesen lehetséges. Egyetlen

¹⁰ BENKŐ 2012, 116.

¹¹ LANGÓ 2010, 445–456.

¹² SZÉKELY Z. 1971; SZÉKELY Z. 1973; SZÉKELY Z. 1974–1975; SZÉKELY Z. 1990a; SZÉKELY Z. 1990b; SZÉKELY Z. 1993–1994; SZÉKELY Z. 2001; SZÉKELY Zs. 2003.

¹³ BENKŐ 2010, 226; BENKŐ 2012, 112.

biztosan uralkodóhoz köthető éremtípus a petőfalvi és zabolai temetőben III. Béla egyik dénára volt.

Mivel nem kerültek elő királynévvel rendelkező érmék és a többi lelet sem keltezhető a 12. századnál korábbra, ezért ezek teljes Kárpát-medence legkésőbbi köznépi temetőinek tekinthetők. A petőfalvi és a zabolai temető egy olyan hiányzó láncszem, amelynek kutatása a templom körüli temetők kialakulásának jobb megértéséhez járul hozzá.¹⁴

Témaválasztásomat illetően úgy gondoltam, hogy hasznos lenne az alapképzésen elkezdett témát folytatnom, hogy egy kerekébb képet tudjak megalkotni Udvarhelyszék temetőinek: síronkénti, régészeti és antropológiai paraméterek szempontjából. Fő célom az eddigi összes kutatott udvarhelyszéki templom összegyűjtése volt. Lehetőségem függvényében sikerült is megszerezni a közölt tanulmányokat és a nyomtatásban meg nem jelent kutatási jelentéseket egyaránt. Jelen dolgozat kereteit meghaladta volna az eddig összes kutatott templom bemutatása, így ennek lehetőségével a mesteri dolgozatomban fogok foglalkozni.

Az alábbiakban a rendelkezésre álló forrásokat és a követett módszertant ismertetem, ezt követően áttekintést nyújtok az udvarhelyszéki középkori templom körüli temetők kutatásának történetéről. A dolgozat második felében az Adattárban kapnak helyet az egyes temetők/templomok leírásai, amely az adatok lelőhely szerinti, rövid és tényszerű közlése. A dolgozat záró fejezetében az elemzés kap helyet, illetve a kutatásokat összegző következtetéseket fogom levonni. A mellékletek legfontosabb elemét egy összesítő térkép jelenti, ezenfelül jellegzetes temetőrészletekből válogattam össze Udvarhelyszék egyes régióiból.

1.2 A kutatás forrásai és módszerei

A dolgozathoz felhasznált forrásanyagot a régészeti terepbejárások, ásatások és a hozzájuk tartozó jelentések és publikációk adatai, a helynévanyag, a térképészeti források (leginkább az I. és II. katonai felmérések), középkori és újkori írott források, valamint az egyháztörténeti kutatások eredményeit képezik.

A lelőhelyre vonatkozó információkat, katalógus formájában csoportosítottam. Gyűjtéseim során Udvarhelyszék középkori templomai kerültek elemzésre, melyek különböző paraméterek

¹⁴ BENKŐ 2010, 229; BENKŐ 2012, 122.

szerint vannak lebontva. Ezek a következők: a lelőhely neve vagy a templom megnevezése, mikor folyt itt régészeti kutatás, kinek a koordinálásával folyt a feltárás (ásatásvezető), a templom melyik részén, hány szelvényben hány temetkezésről tudunk, datálás, illetve fontosabb keltező leletek, amelyek meghatározó információt adhatnak egy sírről, sírcsoportról, valamint a templom valamely építéstörténeti fázisáról. A temetkezéseknél továbbá figyelembe veszem a következőket: templom körüli temető szerkezete (templomkerítés/árok), vázak tájolása és helyzete, sírgödör, koporsó használata, kripták, sírmellékletek (viseleti tárgyak, ékszerek, érmék), keltezése és antropológia.

A dolgozat gerincét alkotó adattár elkészítéséhez egy Excel táblázatot is készítettem, statisztika és összehasonlítás céljából. A képanyag feldolgozását a Photoshop és a CorelDRAW 2022 szoftverekben valósítottam meg. A mellékletekben helyet kap továbbá egy a Global Mapper programban szerkesztett térkép, amelyen a kutatott Udvarhelyszék templomkörüli temetők eloszlását/helyét szemléltetem.

1.3 Kutatási előzmények

Az egyházi épületek kutatása egyidős a középkori régészettel, mivel a 19. század első felében már voltak ásatások. Ilyen volt a margitszigeti romok feltárása vagy a székesfehérvári bazilika területén folyt kutatás.¹⁵ Kubinyi András találó megjegyzése is ezt tükrözi, mely szerint talán a legtöbbet a templomokban és a kolostorokban kutattak.¹⁶ Ezen épületek korábbi kutatásainak összefoglalása nehéz és könnyű feladat is egyben. A leletek döntő többségét az embertani csontanyag alkotja, a régészeti leletanyag jóval szűkösebb, töredékes, és gyakran másodlagos helyzetben kerülnek elő az utólagos bolygatások miatt.

A temetőelemzések egyik célja a temető használati idejének meghatározása. A templom körüli, illetve templombelsőben található temetkezések feltárását és elemzését a magyar régészettudományban már 19-20. század fordulóján Pósta Béla elkezdte.¹⁷ A kolozsvári régészeti iskolában¹⁸ Pósta Béla 1899–1919 közötti időszakban oktatott, 1908-tól kezdődően középkort is. A két évtizedes tevékenysége révén létrejött régészeti iskola országos hírnévre tett szert és mind

¹⁵ ROMHÁNYI 2010, 255.

¹⁶ ROMHÁNYI 2010, 255.

¹⁷ RITOÓK 2004, 115.

¹⁸ GÁLL 2010; VINCZE 2014; M. LEZSÁK, 2019.

emellett idegen nyelven is közöltek a tudományos folyóiratban (*Dolgozatok*¹⁹), amely a nemzetközi régészettudományba eredményesen kapcsolódott be. Tanári tevékenysége után néhány tanítványa is csatlakozott oktatói munkásságához. A tanítványai, azok a szakemberek, akik Pósta Béla által elkezdett kulturális és szakmai hagyatékot tovább folytatták és bővítették, elsőként Buday Árpád, majd Kovács István²⁰ és Roska Márton.²¹

Pósta Béla 1892-ben, a rákos-palotai Árpád-kori temető feltárásáról tartott előadás keretén belül felhívta a figyelmet a középkori temetők kutatásának fontosságára.²² Pósta Béla nem csak a leleteket gyűjtötte be, hanem leírta a vázak helyzetét és a temető/részlet szerkezetét is. Két utóbbi tanítványával 1912–13-ban a gyulafehérvári székesegyházban kora újkori temetkezéseket tártak fel és figyeltek meg. A két világháború között, elsősorban az Alföld középső és délkeleti részén számos templomot és temetőt kutattak. Ezen ásatások kezdeményezői/megvalósítói Szabó Kálmán és Bálint Alajos²³ voltak.

Pósta Béla érdeme, hogy az általa vezetett ásatásokon szorgalmazták az előkerült csontanyag antropológiai és zoológiai vizsgálatát. Magyarországon Roska Márton és Kovács István alkalmazták elsőként az *in situ* (eredeti helyzetben) kiemelés módszert.²⁴ Mindnyájuk régészeti terepmunkáját meggátolta az I. világháború, de ásatásaikat és feldolgozásait olyan pontosság és módszeresség jellemezte, amelyek mai napig felhasználhatóak a kutatók számára.

A II. világháború után a magyarországi kutatásban két féle irányzat vált meghatározóvá: a leletközpontú, illetve az épületközpontú szemlélet. A leletközpontú kutatások eredményeként megkezdődnek a sírleletek formáinak és időrendjének vizsgálatai. Az 1940-es évek végétől kezdődően az Árpád-kor időszakának leletanyaga, elsősorban az S-végű hajkarikák kérdésköre került a kutatás érdeklődésének középpontjába. Az épületközpontú szemlélethez a templomból és a körülötte fekvő temetőből megfelelő mennyiségű területet és temetkezést kellett feltárni.²⁵ Ez a szemlélet hamar felváltotta a leletközpontú módszert. Kicsi azoknak az eseteknek az aránya, ahol a templomot és a temetőt egységben vizsgálják. A 20. század középső harmada jelenti a téma

¹⁹ A folyóirat teljes címe: *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*.

²⁰ VINCZE 2014, 97.

²¹ GÁLL 2010; GÁLL 2013.

²² RITOÓK 2010, 473.

²³ RITOÓK 2010, 473.

²⁴ ROSKA 1912, 115–123.

²⁵ RITOÓK 2010, 474–476.

legintenzívebb időszakát, ide sorolhatók Gerevich László, Széll Márta, Bóna István, Méri István temetőfeltárásai.²⁶

Méri István sokoldalú tevékenysége magába foglalta a terepbejárásokon és a lelőhely-felderítéseken kívül a telepfeltárásokat, templomok és templom körüli temetők ásatásait, illetve várkutatásokat. Személyében azt az embert ismerhetjük meg, aki a II. világháború után, de részben már az 1940-es évektől kezdve a régi módszerek mellett új utakat nyitott meg a későbbi kutatások számára.²⁷ Tapasztalatai alapján fejti ki új módszerét az 1944-ben megjelent Erdélyi Tudományos Füzetek 175. számában,²⁸ a Kide falu református templom körüli temetőjének feltárása után. Ez a módszer magába foglalja a részletes ásatási naplón, alaprajzokon, helyszínrajzokon, metszetrajzokon és fotókon kívül a sírokról, sírcsoportokról gondosan készített, külön-külön sírlapokat is, amelyek tartalmazták az aprólékos sírleírást, sírmélységet, tájolást és minden olyan információt amely a sírről adatokat szolgáltatott.

A kutatások eredményeit a nemzetközi szakirodalom is hasznosította. A régészeti kutatások már a 20. század '60–70-es éveiben elkezdődtek. Székelyföldön Székely Zoltán háromszéki temetőkutatásai után Udvarhelyszéken történt komoly előrelépés a '80-as években, Szentábrahám középkori templomának és temetőjének a feltárásával.²⁹ 1989–1990 közötti időszakban, a politikai változásoknak is köszönhetően, szemléletváltás történt az egyháztörténetben. A korábbi időszakban kevésbé illett a vallási és az egyházi témákkal foglalkozni, de az 1980-as évek vége fele és főként az 1990-es évek elejétől a paradigmaváltás miatt e téren virágkorát élte az egyházi épületek kutatása. Ez a változás magával vonzotta még az egyháztörténethez kapcsolódó más tudományterületeket is.³⁰

Ez a politikai szemlélet különösen vonatkozott Erdélyre, ahol a magyarság múltkutatásának nemcsak etnikai, hanem egyházellenes éle is volt a kommunizmus idején. A „mostoha évtizedekben” a templomok felújítását ritkán kísérte megfelelő szakmai kompetencia, a temetők/sírok feltárása és dokumentálása szinte teljesen mellőzött volt. A lelkiismeretes papok odafigyelelése tudott csak egy-egy érdemi információt megmenteni az utókor számára (pl. Vetési László vagy Dávid László Udvarhelyszéken). Utóbbi nagyvolumenű, és mindmáig legjelentősebb

²⁶ RITOÓK 2004, 115.

²⁷ SZATMÁRI 2010 – 2013, 235.

²⁸ MÉRI 1944.

²⁹ SÓFALVI – DEMJÉN – NYÁRÁDI 2008, 79.

³⁰ ROMHÁNYI 2010, 255.

egyháztörténeti topográfiája³¹ régészeti szempontból azért is hasznos, mert általában utalást tesz arra, hogy a '60-80-as évek templomfelújításai során hol bolygattak meg sírokat. Ha kisebb mértékben is, de lényeges adatmorzsák találhatók más székelyföldi régiók temetőbolygatásairól Kónya Ádám, Vámszer Géza, Molnár István, Tarisznyás Márton és Zrínyi András jegyzeteiben és publicisztikaiban.

Ilyen értelemben hatalmas előrelépést jelentettek Benkő Elek szentábrahádi és székelykeresztúri temető-részlet feltárásai³², melyeknek példaértékű módszertana és dokumentálása, illetve publikálása követendő példaként szolgált a következő generáció számára.

A rendszerváltást követően, főként az ezredforduló után kettős tényező együttállásának köszönhetően jelentősen megnőtt a székelyföldi templom- és temetőkutatások száma, sőt vannak területek (Csík- és Udvarhelyszék), ahol éveken keresztül ezek képezték a régészeti kutatások legnagyobb hányadát. Egyrészt, a korábbi időszakhoz képest jelentősen megugrott a székelyföldi múzeumokban dolgozó (magyar) régészek száma, másrészt, szinte ezzel párhuzamosan egyre több templomban kezdődtek nagyfokú felújítások, amelyek kivitelezésében a régészeti kutatás egyik fontos előírás (törvényi szabályozás) volt. Az illetékes megyei hatóságok nem egyformán követték ezek betartását, részben ezzel magyarázható, hogy egy-egy régióban (Maros- és Háromszék) kevesebb templom- és temetőfeltárás történt. A Hargita megyei kutatások kiemelkedő száma, és különösen Udvarhelyszék toronymagas esetszáma nemcsak a hatósági szigorinak, hanem a kis- és közepes falvak arányának, illetve a felekezeti sokszínűségnek a következményei, ezen a területen ennélfogva átlagon felüli a középkori vagy kora újkori eredetű templomok száma.

³¹ DÁVID 1981.

³² BENKŐ 2012, 507 – 522.

2. Udvarhelyszék templom körüli temetőinek adattára

2.1. Fenyéd – Csonkatemplom

A. Lelőhely fekvése: A középkori templom Fenyéd és Küküllőkeményfalva között félúton, egy magas teraszon, a Nagy-Küküllő jobb oldalán állt.

B. Lelőhely írott forrásai: A templom közvetett forrása az 1334-as pápai tizedjegyzék, ahol a *Luce*³³ néven szereplő helységnevet feltehetően Fenyéddel lehet azonosítani. A templomot ábrázolja az I. katonai felmérés.

C. Régészeti kutatás: megelőző terepbejárás; 2010-ben régészeti feltárás (Sófalvi András, Nyárádi Zsolt) a középkori templom egyik, feltehetően keleti falánál (nem derült ki melyik fázishoz és szerkezeti részhez tartozott a feltárt falszakasz); leletek és dokumentáció: Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely.

D. Templom főbb jellegzetességei és építéstörténete: románkori fázis (12-13. század); gótikus fázis (15. század).

E. Temetkezések: 13 feltárt középkori sír a templomon kívül. A templomdomb keleti része nagyon meredek, eredményeként jelentős talajcsúszások történtek, amely veszélybe sodorta magát a templomot és az azt övező temetőt egyaránt. Így a temetkezések csontanyaga eléggé rossz állapotban került elő, szinte mindegyikén megmutatkozott a talajmozgásokból adódó bolygatás, amely számos sírrészlet elpusztulását eredményezte. Egy temetkezésnek lekerekített sírgödre (S-6) volt, illetve kettőt koporsóba (S-2,10) helyeztek el. A vázak elhelyezését illetően négy féle pozíció figyelhető meg: karok a test mellett kinyújtva (S-1, 6, 9, 10), karok könyökben behajlítva (S-2, 3), jobb kéz a medencén (S-8), és bal kéz a medencén (S-12). Az S-5 temetkezés koponyáján és mellette S-végű hajkarikát, illetve gömbös fejű hajtűket, az S-6 temetkezés szájában pedig egy Árpád-kori denárt találtak. Antropológiai megoszlásukat a terepen dolgozó régészek határozták meg: 2 infans II (S-1, 3), 4 juvenis (S-2, 8, 9, 10) és 3 adultus (S-4, 6, 12).

F. Fontosabb leletek: S-végű hajkarikák, gömbös fejű tűk, Árpád-kori denár.

G. Keltező sírok, illetve a templom építéstörténetének viszonya: az S-végű hajkarikák és gömbös fejű tűk egyértelműen keltezik a templom 12-13. századi fennállását.

H. Szakirodalom: Sófalvi 2010b.

³³ E.O., II. Idézi SÓFALVI 2010b, 16.

2.2. Fiafalva – református/unitárius templom

A. Lelőhely fekvése: A Templom-pataka bal partján helyezkedik el.

B. Lelőhely írott forrásai: Az 1789. évi unitárius püspöki vizitáció írja le, hogy a templomot kívül négy támpillérrel, belül pedig diadalívvel támasztották meg.

C. Régészeti kutatás: 2018-ban kisméretű szondázások a templomon kívül; 2019-ben régészeti feltárás (Sófalvi András) a templombelsőben, öt szelvényben; leletek és dokumentáció: Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely.

D. Templom főbb jellegzetességei és építéstörténete: első fázis (16-17. század) sokszögzáródású szentélye keskenyebb a hajóénál; második fázis (19. század), 1803-ban átalakítják.

E. Temetkezések: 2 feltárt újkori (16-17. század) temetkezés a templombelsőben. A feltárt síroknak téglalap alakú sírgödre volt, koporsóba helyezve (S-1, 2). A terepen dolgozó régészek meghatározásuk alapján antropológiai megoszlásuk: 1 infans I (S-1) és 1 adultus (S-2).

F. Fontosabb leletek: a síroknak nem volt abszolút keltező leletük; a templom első periódusának építési szintjéről vállán fehér sávos festésű kerámiatöredék került elő.

G. Keltező sírok, illetve a templom építéstörténetének viszonya: A legkorábban épült templom északi alapfalai a mai templom északi falazata alatt találhatók és részben ennek felmenő falai is beépültek a későbbi templomba. A régi templom építését jelző habarcskifolyásból előkerült vállán fehér sávos festésű kerámiatöredék (17. század) keltezi az épületet a reformáció utánra.

H. Szakirodalom: Sófalvi 2019a.

2.3. Homoródmás – Tatárkapolna

A. Lelőhely fekvése: a Vargyas-szorostól északra fekvő Kőmezőn, a Mál-tető alatti viszonylag tagolt fennsíkon helyezkedik el.

B. Lelőhely írott forrásai: Középkori vagy kora újkori írott forrás nem említi a kápolnát.

C. Régészeti kutatás: az 1994-ben végzett régészeti feltárás (Ferenczi István) dokumentumai és leletei elvesztek; 2008-ban hitelesítő ásatás (Sófalvi András) a templomépület belsejében és déli falán kívül; leletek és dokumentáció: Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely.

D. Templom főbb jellegzetességei és építéstörténete: kápolna építése (13. század második fele – 14. század eleje).

E. Temetkezések: 5 feltárt középkori temetkezés. Az S-3 temetkezés különlegessége, hogy kettős sír volt, egy felnőtt és egy gyermek, belső kezeik összefogva, külső karjaik pedig a test mellett volt hosszan kinyújtva. Három esetben volt megfigyelhető testhelyzet, karok kinyújtva a test mellett (S-3, 4, 5). Három féle sírgödör volt észlelhető lekerekített sarkú (S-1, 2, 4), téglalap alakú lefele kiszélesedő (S-3) és lekerekített sarkú padkás (S-5). Antropológiai meghatározásukat a terepen dolgozó régészek állapították meg: 1 infans I (S-5), 1 infans II (S-3), 1 juvenis (S-2) és 3 adultus (S-1, 3, 4).

F. Fontosabb leletek: abszolút kormeghatározó leletek nem kerültek elő.

G. Keltező sírok, illetve a templom építéstörténetének viszonya: a sírok többségének tiszta, építési törmelék nélküli betöltése, valamint a déli hajófal alatt megfigyelt beásás (sírfolt?) felveti egy templom nélküli kora Árpád-kori (12. század vége – 13. század eleje) temetőt vagy fakápolna meglétének a kérdését. A szuperpozíció nélküli temetkezések arra utalnak, hogy az egyházi épület környékén csak rövidebb ideig temetkeztek. A sírok rítusa az Árpád-korra, illetve a 15. század előtti időszakra keltezik azokat, illetve a bővítések nélküli egyperiódusú templom, valamint a sekrestye hiánya másrészt azt is jelzi, hogy az épület egyházi rendeltetése a késő középkorra már megszűnt.

H. Szakirodalom: Sófalvi 2017, 285–292.

2.4. Homoródszentmárton – unitárius templom

A. Lelőhely fekvése: a település DNy-i részén lévő magaslaton található.

B. Lelőhely írott forrásai: A templom közvetett forrása a 1333–1334-es pápai tizedjegyzék. 1613-ban egy török-tatár-oláh csapat feldúlta a templomot, így megerősítették az egyszerű cinteremfallal övezett egyházat. 1636-ig folynak a munkálatok, ahol a kaputornyon kívül még hat védőtornyot kapcsoltak a lőréses védőfalakhoz. A 19. századra a tornyok már romos állapotba kerültek, fokozatosan elbontották. A védőfal a 20. század közepéig jó állapotban volt, mivel karbantartották.

C. Régészeti kutatás: előzetes geofizikai kutatás; 2010-ben megelőző terepbejárás; négy évados (2011, 2012, 2013, 2014) régészeti feltárás (Sófalvi András) a templombelsőben, illetve körülötte; leletek és dokumentáció: Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely.

D. Templom főbb jellegzetességei és építéstörténete: középkori fázis (12-13. század); gótikus fázis (15. század vége – 16. század eleje) sokszögzáródású szentéllyel, kaputorony

cinteremfallal; a 17. században a cinteremfal nyomvonalán erősítést húztak, hat védőtoronnyal; a várfalak mögött két alapincézett kőépület; a kaputorony külső oldalán álló 16. századi iskolát áthelyezik a várfalak mögé.

E. Temetkezések: 39 feltárt (középkori) sír a cinteremben, a várfalak mentél. Több temetkezés betöltésében talált koporsószegek (S-8, 24, 28, 34) és deszkalenyomatok (S-4, 5, 6, 16, 17, 30, 32) arra utalnak, hogy a koporsós temetkezés szokása már a 15. században elterjed a településen. A vázak elhelyezését illetően legtöbb esetben a karok a test mellett kinyújtva (S-1, 3, 6, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 34, 37, 38), illetve egy esetben a bal kar behajlítva a medencére helyezve (S-2) volt megfigyelhető. Antropológiai megoszlásukat a terepen dolgozó régészek határozták meg: 8 infans I (S-2, 12, 20, 21, 29, 35, 38, 39), 10 infans II (S-5, 6, 8, 10, 17, 22, 26, 27, 30, 31), 3 iuvenis (S-3, 19, 25) és 15 adultus (S-1, 4, 7, 9, 11, 14, 15, 16, 23, 24, 32, 33, 34, 36, 37).

F. Fontosabb leletek: kerámia és kályhacsempék, üveg és fémtárgyak, illetve pénzérme (1625).

G. Keltező sírok, illetve a templom építéstörténetének viszonya: a keleti védőtorony padlója alatt talált középkori kisgyerek-temetkezés (S-39) maradványai azt mutatják, hogy a rétegeket alámélyítették, illetve a temetkezés tájolása elüt a szokványostól, ami feltehetően a kisgyerek keresztleletlen mivoltára utal. A keleti védőtorony bejáratához vezető épület megelőző sírjai egyikének betöltéséből, zöld zománccal borított, vállán fehér földfestésű fazék töredékei, a 17. század második harmadára/közepére keltezi azt, illetve az épület belső részét is. A torony északnyugati alapozásánál talált 1625-ös pénzérme mutatja annak használati kezdetét. A déli védőtorony környezetében a középkori cinteremfalon kívül napvilágra került a 13–14. századi temető szélét jelző alapozási árok, melynek vonalához egy kisgyerek temetkezés (S-35) sírja igazodik.

H. Szakirodalom: Sófalvi 2011a; Sófalvi 2012c; Sófalvi 2013a; Sófalvi 2014a; Sófalvi 2017, 304–320.

2.5. Kányád – Régi templom/Régi temető

A. Lelőhely fekvése: Kányád és Jásfalva között, az országúttól délre fekvő pusztatemplom, keletről a Szentegyháza-patak határolja a domboldalt.

B. *Lelőhely írott forrásai*: A plébániatemplom közvetett forrása az 1333-as pápai tizedjegyzék: „*Stephanus sacerdos de Kanad solvit II. banales*”³⁴, 1334-ben ugyanaz a pap két régi báni dénárt fizet a tizedszedőknek. A középkori Kányád és Udvarhelyszék egyháztörténetének kiemelkedő emléke az 1515-ös prédikációs gyűjtemény. Az 1791-es jegyzőkönyvből ismerjük a középkori templomra vonatkozó első írott utalást, amely előírja a templom renoválását. A templom helyéről a 18. század végéről van pontos meghatározás: „*Jastfalva felé fordulóban a Templom alatt vagyon egy föld, vicinussa [...] felül a Templom cinterme*”³⁵; a templomot ábrázolja az I. katonai felmérés.

C. *Régészeti kutatás*: 2005-2006 leletmentő ásatás (Sófalvi András, Derzsi Csongor); leletek és dokumentáció: Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely.

D. *Templom főbb jellegzetességei és építéstörténete*: döngölt agyagalapozású, félköríves szentéllyel épült korai fázis (12. század): a mai felszíntől 70–80 cm mélyen, fekete földből és sárga agyagból rétegesen döngölt alapozás, mely árkanak alsó szintjén konglomerátum eredetű gömbkövekből rakott kősor állt; újabb kisméretű félköríves szentély (13-14. század), egy kősortnyi alapozással készült, ehhez a szentélyhez utólag csatoltak új hajófalakat, amely később a gótikus templom hajófala marad; a második szentélyhez egy négyszögletes melléképület kapcsolódik a déli oldalon (14-15. század), továbbá ezt az oldalt több támpillérrel erősítik meg a későbbiekben; gótikus fázis nagyobb sokszögzáródású, a sarkokon támpillérekkel ellátott szentéllyel, markáns diadalívvel tagoltan.

E. *Temetkezések*: 56 feltárt sír, a templombelsőben illetve körülötte, mind közepes vagy rossz állapotban, az agyagos talaj miatt. A korai, tiszta betöltésű sírok alig néhány fokkal térnek el a nyugat-kelet tájolástól (de ezek sem mindig azonosak), a kései sírok közt is találunk ilyen tájolásúakat. Az S-34 és S-6 temetkezések betöltésében talált koporsószegek arra utalnak, hogy a szegzett koporsós temetkezés szokása már a 15. században elterjedt Kányádon. Az S-6 temetkezésnek trapéz alakú koporsója volt. A vázak elhelyezését illetően öt féle pozíció figyelhető meg: karok a test mellett kinyújtva (S-8, 14, 15, 25, 40), karok könyökben behajlítva (S-1, 17), jobb kéz a medencén (S-7, 35), bal kéz a medencén (S-3, 18, 34), illetve lábak keresztbe egymásra fektetve (S-27). Antropológiai meghatározásukat Fóthi Erzsébet végezte, mely során 49 db.

³⁴ MON. VAT. I/1, 115, 133; E.O., II, 413; idézi DERZSI – SÓFALVI 2008, 267.

³⁵ PROTOCOLLUM 1779, 208; idézi DERZSI – SÓFALVI 2008, 268.

temetkezést került elemzésre, 12 gyerek: 7 infans I, 5 infans II és 37 felnőtt: 4 iuvenis, 13 adultus és 10 maturus.

F. Fontosabb leletek: ezüst és bronz S-végű hajkarikák, félgömbökből összeillesztett fejű tűkből álló fejdísz, Zsigmond-kori parvus, 1465-ös Mátyás-dénár, rugós pártatöredék, két vascsat, kulcs formájú koporsószeg illetve a cinterem alapozása alól egy bordázott vállú 14. századi fazék töredéke.

G. Keltező sírok, illetve a templom építéstörténetének viszonya: az első (I.) félköríves szentéllyel épült templom hosszú életű lehetett, hisz elég nagy számban kerültek elő temetkezések a II. félköríves szentély építését megelőzően. A szabálytalan formájúra ásott alapozási árok belső kontúráját későbbi sírok bolygatták. A döngölt alapozásban építési törmelék nem volt, csak egyetlen egy emberi medencecsont töredék, ez azért fontos, mert az alapozási ároktól délre egy olyan – az alapfal által metszett – beásást bontottak ki, amelyben néhány emberi csont feküdt másodlagos helyzetben. Vagyis a döngölt agyagalapozású templomfázist megelőzte egy korábbi temető (és akár egy fatemplom is); a II. félköríves szentélyfal ráfed korábbi sírokra (S-40, 41, 43), melyek közül az S-43 temetkezés a legkorábbi, félgömbökből összeillesztett fejű tűkből álló fejdíszét in situ helyzetben szedték fel, továbbá a temetkezés betöltésében egy S-végű hajkarika is volt. A gótikus templomhajó belsejében az egymással szuperpozícióban lévő temetkezések (S-34, 35, 36, 37, 38) egyik legkésőbbi sírját (S-34) a 15. század elején vert Zsigmond parvus keltezi, ami rámutat arra, hogy a hajófalakat már a 14. században felépítették; a négyszögletes melléképület (feltehetően sekrestye) építését 1465-ös Mátyás-dénár keltezi.

H. Szakirodalom: Derzsi – Sófalvi 2008, 267–271; Sófalvi – Demjén – Nyárádi 2008, 89–99.

2.6. Lövéte – Felső Kiáltódomb

A. Lelőhely fekvése: Lövéte régi templomának helye a falu K-i részén, 633–637 m magasságban, az ún. Felső Kiáltódombon helyezkedett el.

B. Lelőhely írott forrásai: A templom közvetett forrása az 1333–1337 pápai tizedjegyzék. A középkori templomot az I. katonai felmérés ábrázolja.

C. Régészeti kutatás: 2010-ben terepbejárás (Sófalvi András); 2013-ig (2012 kivételével) régészeti ásatás (Nyárádi Zsolt, Sófalvi András) a szentélyben, a sekrestyében, a hajó és a torony északi oldalánál; leletek és dokumentáció: Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely.

D. Templom főbb jellegzetességei és építéstörténete: első templom fázis (12. század) egyenes záródású szentély; második fázis (13. század) templombővítéssel ugyancsak egyenes záródású szentéllyel; sekrestye (14. század); gótikus fázis (15. század) kelet fele kibővítve, sokszögzáródású támpilléres szentélyfalakkal; újabb templombővítés (16. század) toronnyal.

E. Temetkezések: 32 feltárt (középkori és újkori) sír a templombelsőben, illetve körülötte. Tájolásuk három esetben KNy (S-8, 10, 14) és két esetben ÉD (S-9, 19) irány. Két esetben volt megfigyelhető trapéz alakú sírgödör (S-15, 21), melyek közül az utóbbi egy ácsolt koporsóba volt elhelyezve. Az újkorban már elterjedt volt a szegzett koporsós temetkezés is (S-2, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 22, 23, 28, 29, 30, 32). A feltárt temetkezések többsége kinyújtott karral a testük mellett (S-1, 2, 3, 4, 5, 6, 12, 16, 17, 22, 23, 25, 29, 30, 32), jobb kar behajlítva a medencén (S-13, 15, 18, 20), illetve egy esetben mindkét kar a medencére helyezve (S-7) voltak eltemetve. A terepen dolgozó régészek meghatározása alapján az antropológiai megoszlásuk: 5 infans I (S-1, 10, 12, 14, 17), 4 infans II (S-5, 19, 20, 25), 5 iuvenis (S-3, 6, 18, 22, 30) és 16 adultus (S-2, 4, 7, 8, 13, 15, 16, 21, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 31, 32).

F. Fontosabb leletek: III. Zsigmond féle ezüstpénz (1616), II. Ferdinánd ezüst dénár (1632), vascsat.

G. Keltező sírok, illetve a templom építéstörténetének viszonya: A területet a templom elbontását követően is használták egészen az 1870-es évekig, ami nagyban károsította középkori temetőt, de maradtak az észak-keleti részen bolygatatlan középkori sírok, melyek az első fázis falaihoz igazodtak, illetve két temetkezés annál is korábbi.

H. Szakirodalom: Mihály – Nyárádi 2010 25–27; Mihály – Nyárádi 2013 11–13; Sófalvi 2011c.

2.7. Máréfalva – Botos-dűlő

A. Lelőhely fekvése: A mai településtől É-ra 300–400 méterre fekvő Botos-dűlőben állt a középkori templom.

B. Lelőhely írott forrásai: A falunak nincs középkori írott forrása. 1566. évi jegyzékben említik először. 17–18. századi egyházi források utalnak a templom használatára. Az 1694. évi vizitáció megemlíti a templom tornyát és harangját. Egy 18. századi forrás utalást tesz a sekrestye boltozatára, a templom cinteremfalára, az oltárra és a szentségtartó fiulkére. A középkori templom fennállásának az új Istenháza építése vetett véget: 1763-ban a lakosok engedélyt kértek, hogy a

templomukat egy alkalmasabb helyre építsék, mert „*Szt. Imre tiszteletére épített temploma a falutól nagyon távol és hegyen van építve. [...] Különösen télen a templomtól leereszkedő utak és ösvények jegesek és csúszósak. Sötétben sietve felmenni vagy leereszkedni igen nehéz. Így sokan, az öregek, különösen az adventi időszakban, ez ok miatt istentiszteleten részt venni nem tudnak.*”³⁶ Mindkét templomot ábrázolja az I. katonai felmérés, de az elsőt ekkor már csak temetkezőhelyként használják.

C. *Régészeti kutatás:* előzetes geofizikai kutatás és terepbejárás; 2007-2008 régészeti feltárások (Sófalvi András, Demjén Andrea), négy szelvényben a középkori templom hajójában, szentélyében, sekrestyéjében és kaputornya helyén; leletanyag és dokumentáció: Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely.

D. *A templom főbb jellegzetességei és építéstörténete:* korai fázis (13–14. század) félköríves szentéllyel, ennek felmenő falai téglából épültek ún. köpenyfalas technikával, melyet döngölt agyagalapozásra emeltek; gótikus fázis (15. század második fele – 16. század első fele) kőből épült sokszögzáródású, támpilléres szentéllyel, sekrestyével, cinteremfal kaputoronnyal.

E. *Temetkezések:* 32 feltárt (középkori, újkori) sír a templombelsőben, illetve körülötte. Három temetkezési horizontot különíthetünk el: a templom első periódusa (S-1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31), gótikus (S-5, 11, 12, 13, 14) és újkori temetkezések (S-15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22). Több temetkezésnél volt koporsóra utaló deszkalenyomat (S-19, 20, 26, 30) vagy szegek a betöltésében (S-7, 11, 14, 16, 17), illetve két esetben a koporsónak trapéz alakja (S-16, 19) volt. Előfordultak ÉD (S-15, 20, 21, 22), melyek mind újkoriak és KNy (S-30, 31, 32) tájolású temetkezések. Antropológiai megoszlásukat a terepen dolgozó régészek határozták meg: 1 újszülött (S-3), 5 infans I (S-6, 17, 24, 28, 29), 4 infans II (S-4, 7, 9, 10), 7 iuvenis (S-1, 2, 8, 14, 18, 23, 25), 7 adultus (S-5, 11, 12, 13, 19, 26, 27) és 1 senilis (S-16).

F. *Fontosabb leletek:* Luxemburgi Zsigmond (1387-1437) korabeli parvus, I. József császár (1705-1711) korabeli átfűrt ezüstdenár, középkori nyéltüskés vasnyílhegy, középkori evőár, 17. századi korpusz, 18. századi Szent Benedek mellkereszt, 18-19. századi préselt mellkereszt és egy aranyozott koporsó- vagy oltárveret.

G. *Keltezhető sírok, illetve a templom építéstörténetének viszonya:* a korai templomhajó járószintje alól előkerült Luxemburgi Zsigmond érme (parvus) és az alatta három egymással

³⁶ DEMJÉN – SÓFALVI 2014, 18.

szuperpozícióban lévő temetkezés (S-24, S-25, S-29) a korai templomfázist legalább egy évszázaddal keltezi vissza, azaz a templom a késő Árpád-korra legkésőbb (13. század) felépült.

H. Szakirodalom: Sófalvi – Demjén – Nyárádi 2008 94–97; Demjén – Sófalvi 2014, 19–38; Sófalvi 2007a; Sófalvi 2008a; Sófalvi 2017, 328–329.

2.8. Nagyalambfalva – református templom

A. Lelőhely fekvése: a falu központi részén, egy dombon található, amelyet K-DK-ről a Nagy-Küküllőbe jobbról szakadó Áj-patak határol.

B. Lelőhely írott forrásai: A plébániatemplom közvetett forrása az 1333–1334-es pápai tizedjegyzék.

C. Régészeti kutatás: megelőző geofizikai kutatások; 2019, 2020 régészeti feltárás (Sófalvi András, Botha Zoltán, Vajna Éva-Eunika), a templom külső, északi részén, a hajó déli oldalán és a torony körül, illetve a templombelsőben; leletek és dokumentáció: Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely.

D. Templom főbb jellegzetességei és építéstörténete: első fázis (12. század) rotunda, döngölt agyagalapozással; korai gótikus fázis (14. század első fele) félköríves szentéllyel, nyugati toronnyal; klasszikus/késői gótikus fázis (15. század) sokszögzáródású szentéllyel, sekrestyével, osszáriummal, és késő középkori – kora újkori kriptával.

E. Temetkezések: 45 feltárt (középkori és kora újkori) temetkezés a templombelsőben, illetve körülötte. Deszkalenyomatot 6 darab temetkezésnél (S-1, 4, 27, 31, 37, 39), illetve koporsó szegeket 5 darab sírban találtunk (S-28, 29, 30, 41, 43). Az épen megmaradt temetkezéseknél legtöbb esetben a karok a test mellett voltak kinyújtva (S-8, 9, 10, 12, 14, 28, 32, 39), továbbá jobb kar behajlítva a medencére helyezve (S-23) és bal kar behajlítva a medencére helyezve (S-18). Gál Szilárd meghatározásai alapján az antropológiai megoszlásuk 4 infans I (S-1, 6, 7, 8), 4 iuvenis (S-4, 22, 23, 30) 28 adultus (S-12, 5, 26, 15, 2, 16, 13, 24, 45, 44, 34, 32, 35, 36, 33, 14, 9, 10, 18, 11, 29, 31, 41, 40, 43, 27, 42, 28), 2 maturus (S-37, 39) és 1 senilis (S-17). Nemi megoszlásukat csak adott esetben lehetett azonosítani 6 nő (S-2, 13, 17, 18, 36, 41) és 18 férfi (S-12, 26, 45, 15, 32, 14, 9, 10, 11, 29, 40, 43, 27, 28, 39).

F. Fontosabb leletek: terrakotta bordatöredékek, anonim dénár (12. század), Luxemburgi Zsigmond-kori parvus.

G. Keltező sírok, illetve a templom építéstörténetének viszonya: a korai sírok egyikének (S-14) jellemzője az ún. antropomorf formájú sírgödör, a temetkezést C-14 vizsgálat keltezi a kora Árpád-korra, ez részben benyúlik a mai templomhajó alapfalai alá, tájolása alapján a temetkezés egy horizontba tartozik a rotundával; a 12. századi, majd a 14. és 15. századi templomok diadalívének helye nem változott, illetve a templomok ugyanarra a kelet–nyugat tengelyre épültek; több megelőző, a korai sírhorizonthoz tatózó, téglás temetkezés került elő a torony nyugati felén (akárcsak a templom északi oldalán), illetve a toronyalapozásnak a hajóval megegyező téglatörmelékes habarcsa alapján állapították meg, hogy egy időben épültek (14. század), így a galambfalvi templomtorony is a legkorábbiak közé tartozik Udvarhelyszéken.

H. Szakirodalom: Dávid 1981; Orbán 1868, 28–29; Sófalvi 2017, 330–333; Sófalvi 2020; Sófalvi 2021a.

2.9. Nagymedesér – unitárius templom

A. Lelőhely fekvése: a falu Ny-i oldalán, a Leckért-patak jobb partján lévő teraszon helyezkedik el.

B. Lelőhely írott forrásai: A település középkori temploma az 1805-ben újraépített unitárius templom helyén állt. Az 1789. évi egyházi vizitációból ismerjük a középkori templom kinézetét: „*A deszkakerítéssel övezett cinterem közepén állt a rossz állapotú, zsindegyel fedett Istenháza, a keleti oldalon fából épült haranglábbal. A templomot kilenc pillérrel támasztották meg, egy-egy ajtaja volt délen és nyugaton, és összesen öt ablakkal rendelkezett; mennyezete ekkor festett fatáblás szerkezetű volt, nyugati oldalon fakarzat állott.*”³⁷

C. Régészeti kutatás: 2013-ban régészeti feltárás (Sófalvi András) négy szelvényben a templom körül; leletanyag és dokumentáció: Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely.

D. Templom főbb jellegzetességei és építéstörténete: korai fázis (14. század); gótikus fázis (teljesen elbontják) boltozott sokszögzáródású szentéllyel és sekrestyével; új templom (19. század) klasszicizáló elemekkel.

E. Temetkezések: 5 feltárt középkori temetkezés a templom körül. Egy temetkezést helyeztek szegzett koporsóba (S-5). Az elhunytak testhelyzetét illetően egy esetben volt a bal kar a medencére helyezve (S-1) és három esetben a karok a test mellett kinyújtva voltak elhelyezve

³⁷ Sófalvi 2013b, 18.

(S-2, 4, 5). Antropológiai meghatározásuk a régészek végezték: 2 juvenis (S-4, 5), 2 adultus (S-1, 2) és 1 kérdéses juvenis/adultus (S-3). A sírok viszonylag kis száma alapján feltehető, hogy mindössze két-három évszázadon át temetkeztek a templom köré, a 14. századtól a reformációig.

F. Fontosabb leletek: középkori kerámia- és terrakotta borda töredék.

G. Keltező sírok, illetve a templom építéstörténetének viszonya: a középkori temetkezések egyértelművé tették, hogy a középkori templom ugyanazon a helyen állt, ahol a mai; a feltárt középkori temetkezések tájolása alapján a templom első fázisának tengelye kissé eltért a mai épület tengelyének irányától.

H. Szakirodalom: Sófalvi 2013b.

2.10. Oklánd – unitárius templom

A. Lelőhely fekvése: a falu Ny-i részén, a Kis–Homoród-folyó bal partján található.

B. Lelőhely írott forrásai: 1546-ból való a falu első közvetett említése. 1789. évi egyházi vizitáció leírásából ismerjük meg a templomot: „közepében egy mostan künn benn szarvazattyával cserépfedelével meg ujittatott, nyoltz kő lábakkal meg erősített két bé járó ajtókkal, ezek előtt két Sendellyel fedett fa tornáczokkal négy fában rakott üveg ablakokkal meg világosított s ékesített szép Templom [...] belül ezen ajtó felett vagyon egy Templom hátulsó részit keresztül érő, két rendbéli Székü tágas kar. Táblás zöldes virágos festékesük meg avult. A Templom Arcussal meg különböztetett, mindkét része válogatott virágokkal s festékekkel épült mennyezet.”³⁸

C. Régészeti kutatás: 2010-ben megelőző terepbejárás; 2013-ban régészeti feltárás (Sófalvi András) a templom körül, két szelvényben az elfalazott déli bejárat előtt és a templom nyugati oldalához kapcsolt újkori toldaléképület délnyugati sarkánál; leletek és dokumentáció: Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely.

D. Templom főbb jellegzetességei és építéstörténete: román kori fázis (13-14. század) egyenes záródású szentéllyel, ennek hajója a mai templom részét képezi; gótikus fázis (15-16. század), sokszögzáródású szentéllyel, sekrestyével.

E. Temetkezések: 2 feltárt (középkori) temetkezés a templom körül. A temetkezések bolygatottsága miatt testhelyzetet nem lehetett megállapítani. Koporsóra utaló nyomok nem voltak. Antropológiai megoszlásuk pedig 1 infans I/II (S-2) és 1 adultus (S-1).

³⁸ DÁVID 1981.

F. Fontosabb leletek: Árpád-kori kerámiatöredékek.

G. Keltező sírok, illetve a templom építéstörténetének viszonya: az S-2 temetkezés megelőzi a román kori hajófal alapozását, így számolni kell egy korábbi (12-13. századi) sírhorizonttal, (esetleg) templommal is, ezt az S-2 temetkezésből vett minta C-14-es eredménye a 13. század közepére datálja.

H. Szakirodalom: Sófalvi 2013c; Sófalvi 2014b, 35–40; Sófalvi 2017, 336–340.

2.11. Székelyderzs – unitárius templom

A. Lelőhely fekvése: a falu központjában, a Derzs-patak völgyének bal partján található.

B. Lelőhely írott forrásai: a templom közvetett forrása a 1333–1334-es pápai tizedjegyzék.

C. Régészeti kutatás: 2008, 2012-ben két évados régészeti feltárás (Sófalvi András); leletek és dokumentáció: Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely.

D. Templom főbb jellegzetességei és építéstörténete: román kori fázis (13-14. század); gótikus fázis (15. század) poligonális szentéllyel, sekrestyével, kerítőfallal és kaputoronnyal; paralelogrammal alakú védőfal építése, lőrésekkel, védőtornyokkal (17. század).

E. Temetkezések: 7 feltárt (középkori) temetkezés a cinteremfalon belül. Koporsódeszka lenyomatokat 2 temetkezésnél (S-4, 5) és 2 sírnál (S-2, 3) szegeket találtak. Az épen megmaradt temetkezéseknél mindhárom esetben az elhunyt karjai a test mellé voltak helyezve (S-2, 4, 7). Antropológiai megoszlásukat a terepen dolgozó régészek határozták meg: 3 juvenis (S-1, 2, 4) és 4 adultus (S-3, 5, 6, 7).

F. Fontosabb leletek: 13. századi kerámia és téglatöredékek, denár.

G. Keltező sírok, illetve a templom építéstörténetének viszonya: a késő középkori kaputoronytól nyugatra került felszínre a korábbi kerítőfal alapozási árka, ezen belül középkori, egymással szuperpozícióban lévő temetkezések maradványai kerültek napvilágra, a sírok kiterjedése nem megy túl a fal vonalán.

H. Szakirodalom: Sófalvi 2008b; Sófalvi 2012a; Sófalvi 2017, 359–360.

2.12. Székelyudvarhely – Csonkavár/domonkos kolostor

A. Lelőhely fekvése: a középkori város É-i szélén, a Nagy-Küküllő bal oldali árterének peremén helyezkedik el.

B. Lelőhely írott forrásai: 1497-ből való a legkorábbi írott forrás a kolostorról, amikor a domonkos rend pesti tartományi gyűlésén az udvarhelyi rendházzal tesznek említést. G. M. Visconti 1699. évi felmérésén még jól látható a középkori kolostortemplom helye és sematikus formája, Orbán Balázs 1868-as leírásaiból ismerjük részletesen.

C. Régészeti kutatás: 1982 megelőző ásatás (Ferenczi István) a belső udvarban, a kolostortemplom északnyugati oladlán nyitott felületen; rövid jelentés, vázlatrajz, hiányos síradatlapok és néhány fénykép; 2021 régészeti ásatás (Sófalvi András) a délkeleti kurtinafal mellett; leletek és dokumentáció: Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely.

D. Templom főbb jellegzetességei és építéstörténete: középkori fázis (13-14. század), kolostorépület feltételezett kerengő folyosóval és nyitott oszlopos szerkezettel (17. századig), U alakban; templom: támpillérekkel, egyenes szentélyzáródással, falaiban román kori – kora gótikus nyíláskeretekkel; átalakított formában egészen a 19. század második feléig fennállt.

E. Temetkezések: 18 dokumentált (középkori) temetkezés – a megelőző ásatásról – az északi alapfal körül, többnyire bolygatottak, a délkeleti oldalon feltárt sírok feltehetően a temető szélét jelölik. A vázak elhelyezését illetően általában a kéztartásuk a medencére helyezett kéz a jellemző. Egy koporsós temetkezést tártak fel. A 2021-es évad során talált sírok antropológiai meghatározását a terepen dolgozó régészek határozták meg: 1 infans II (S-1) és 1 iuvenis (S-2).

F. Fontosabb leletek: abszolút kormeghatározó leletek nem kerültek elő.

G. Keltezhető sírok, illetve a templom építéstörténetének viszonya: nincsen közvetlen kapcsolat, a középkorban jelentős kiterjedésű temető volt itt.

H. Szakirodalom: Dávid1981, 312–316; Ferenczi 2002, 60–61; Sófalvi 2007b; Sófalvi, 2021c, 12–13.

2.13. Székelyudvarhely – Jézus kápolna

A. Lelőhely fekvése: Székelyudvarhely D-i kijáratánál, egy kis patak völgy teraszán helyezkedik el a fallal körülvett négykaréjos centrális kápolna. A késő középkorban a környékén feküdt Gyárosfalva település.

B. Lelőhely írott forrásai: Legkorábbi írott adat egy 1602-re visszautaló pereskedés tárgyát a „*Kuvar kápolnája nevű helyen alól az Lokban*”³⁹ található föld képezte. 1625-ben említik következőleg „...*az also hatarba Felseő Bodogazonifalua fele valo forduloban az kuvar Nevu helyben, melynek vicinússa ab una az kapolna fele ala meniő ut, melliet Jesue Kapolnainak is hinak, ab alia vero, ugian az kuvar oldala*”⁴⁰. 1642-ben az udvarhelyi alsó szentegyházat említik hasonlóképpen. Az 1644. évi urbáriumban a kápolna mellett írtak össze egy szántóföldet. 1651-től az udvarhelyi katolikus egyház hatásköréhez tartozott. 1668-ban a Jézus kápolna mellett lakó Barabás György szántóföldet adományozott a kis egyház részére. 1702-ben Lakatos István – Székelyudvarhely legelső történetírója – röviden megemlíti a „Jézus házának nevezett” kápolnát, mely gyógyforrásairól és az Úrnapján tartott búcsúkról ismert. Az 1743-as vizitáció megjegyzi, hogy a helyet az emberek „*vulgo Jesus kapolnaja dicit*”⁴¹ (Jézus kápolnájának) nevezik. 1773-ban Lestyán Mózes plébános kijavíttatja az épületet. A kápolnát ábrázolja az I. katonai felmérés.

C. Régészeti kutatás: 1973 nyarán régészeti kutatás (Ferenczi Géza, Ferenczi István, Beldie Mariana) a kápolna négy oldalán, a karéjok tengelye mentén, illetve a belsőben; topográfiai felmérés; 2011-ben újabb régészeti feltárás (Sófalvi András) négy szelvényben, kettő belül, kettő kívül az északi és a déli oldalon; leletek és dokumentáció: Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely.

D. Templom főbb jellegzetességei és építéstörténete: első periódus (15. század vége és a 16. század vége közti időszak) négyzet alakú centrális térből nyíló félkör alakú karéjok a fő égtájak irányába, közepén kő- és téglakriptával.

E. Temetkezések: 4 feltárt temetkezés a kápolna belsejében. Az S-1 temetkezés kettős sír volt, kik „kökoporsóba”, illetve az S-2 temetkezés egy téglapítménybe volt elhelyezve. Egy eset kivételével, ahol a halott hasra volt fektetve, mind a hátukon, karjaik a testük mellett hosszan kinyújtva feküdtek. Antropológiai megoszlásukat a terepen dolgozó régészek határozták meg: 1 infans, 1 adultus és 2 maturus.

F. Fontosabb leletek: 15. századi kislemez bordázott peremtöredék, I. Ferdinánd 1561-ben vert denárja, II./III. Ferdinánd rézből vert pénzérme, vas gyertyatartó, csizmapatkók.

³⁹ Kolozsvári Állami Levéltár. Udvarhelyszék levéltára. Fond 16. Törvénykezési jegyzőkönyvek. II/4. 29. Idézi SÓFALVI 2013e, 78.

⁴⁰ Kolozsvári Állami Levéltár. Udvarhelyszék levéltára. Fond 16. Törvénykezési jegyzőkönyvek. II/12. 33. Idézi SÓFALVI 2013e, 78.

⁴¹ SÓFALVI 2012b, 14.

G. Keltező sírok, illetve a templom építéstörténetének viszonya: 1973-ban a kápolna déli oldalán nyitott szelvény kivételével csak természetes képződésű talajrétegeket azonosítottak, régészeti jelenségek nélkül, vagyis elmondható, hogy a kápolna köré nem temetkeztek, így nem lehetett plébániatemplom. Rítusok és mellékleteik alapján a 16-17. századra keltezhető sírok egy része egy olyan kriptába lett elhelyezve, amelynek létesítése egyidős a kriptával. A 15. századi kerámiatöredék post quem keltezi a kápolna építését, ugyanis az alapozási árkot abba a rétegbe mélyítették, ahonnan a lelet került elő. Megjegyzendő, hogy a kutatás vitatja az 1561-es denár keltező értékét a falak építésére nézve.

H. Szakirodalom: Dávid1981, 318–321; Ferenczi 2002; Sófalvi 2011b; Sófalvi 2012b; Sófalvi 2013e.

2.14. Szentlélek – római katolikus templom

A. Lelőhely fekvése: A falu DNy-i részén a Fehér-Nyikó folyó jobb partján egy magas teraszon helyezkedik el. A település temploma a Felső-Nyikó mente legjelentősebb egyházi épületegyüttese volt a középkorban.

B. Lelőhely írott forrásai: A templom közvetett forrása a 1333–1334-es pápai tizedjegyzék, ahol a Sancto Spiritu néven említett plébániatemplom anyaegyháza volt a szomszédos Farkaslaka, Malomfalva és Bogárfalva településeknek egészen a 18-19. századig.

C. Régészeti kutatás: 2013-ban régészeti feltárás (Sófalvi András) öt szelvényben a délnyugati oldalon, a templomhajó és a torony találkozásának négyszögében, a gótikus szentély déli oldalán a hajó és a szentély találkozásánál, a cinteremfal mellett két repedés vonala mellett a délkeleti és keleti oldalon, illetve az északnyugati oldalon a cinteremfal visszabontott részlete fölött; leletek és dokumentáció: Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely.

D. Templom főbb jellegzetességei és építéstörténete: korai fázis (13-14. század) hajója ma is áll; gótikus fázis (15. század) sokszögzáródású, vízvetős támpillérekkel övezett szentéllyel; a középkori hajó belsejét átalakítják (18. század) a barokk stílus jegyeiben, a korábbi harangláb helyett kötornyot építenek.

E. Temetkezések: 12 feltárt sír a templom külső, déli oldalán. Az S-8 temetkezés kora újkori, mely szegzett koporsóba volt elhelyezve, de ez kivételével a többi mind középkori. Testhelyzetüket tekintve mind a hátukra voltak fektetve (S-2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12).

Antropológiai megoszlásuk a terepen dolgozó régészek határozták meg: 2 infans I (S-3, 5), 2 infans II (S-1, 2), 2 infans I/II (S-7, 11) és 5 adultus (S- 6, 8, 9, 10, 11).

F. Fontosabb leletek: középkori kerámiatöredékek, vas szegek, réz tárgy (S-3), Pro Libertate feliratú érme (1704).

G. Keltező sírok, illetve a templom építéstörténetének viszonya: a templomhajó és a harangtorony találkozásánál nyitott szonda jól mutatja, hogy a torony másodlagosan csatlakozik a hajó alapfalához, illetve a hajó délnyugati sarkán álló támpillér is másodlagosan kapcsolódik a templomhoz; három temetkezés megelőzi a ma is álló hajót, melyek a C-14 vizsgálat alapján a 13. századra kelteznek azt; a középkori temető cinteremfalának két periódusa van, ezt mutatja a templomtól északnyugatra a fűben kirajzolódó száraz sáv maradványa, ez a toronyépítés előtti cinteremfal részét képezte (innen került elő a Pro Libertate feliratú érme).

H. Szakirodalom: Dávid 1981; Sófalvi 2013d; Sófalvi 2017, 361–363.

2.15. Tarcsafalva – unitárius templom

A. Lelőhely fekvése: A középkori építésű templom a falu É-i szélén állt, melyet többszöri átépítés után lebontottak.

B. Lelőhely írott forrásai: Az 1789. évi püspöki vizitáció feljegyzései bizonyítják a században történő átalakításokat, illetve a középkori templom boltozatát és berendezési tárgyainak a kicserélését. A 19. században több forrás is arról tanúskodik, hogy a templom rossz állapotban volt és renoválásra szorult: 1816-ban a „*templomot renováló kőművesnek*”⁴² 6 forintot fizetnek. 1828-ban kívül-belül újrameszelik a templomot és új padlózatot tesznek. 1829-ben orgonát vesznek. 1860-as években újra megmutatkoznak azok a leírások melyek az épület rossz állapotát tükrözik. 1896-ban felmerül egy új templom építésének a gondolata, amely a középkori alaprajzi formát követte (sokszögzáródású szentély), de észak-dél hosszirányú templomról van szó, keleten toronnyal (csak egy harangláb valósult meg), délen portikusszal. 1898-ban a templom nyugati sarka süllyedni kezdett, 2005-ben felhagyták, 2007-ben pedig egy pályázatot írtak ki egy új templom építésére.

C. Régészeti kutatás: 2004-ben régészeti felügyelet (Nyárádi Zsolt).

⁴² Tarcsafalvi Unitárius Egyházközség Levéltára 2. Köteg. Idézi KOVÁCS – NYÁRÁDI 2008, 20

D. Templom főbb jellegzetességei és építéstörténete: sokszögzáródású szentély, mérműves ablakok, a hajó és szentély bordás keresztboltozatú; fatorony, kazettás mennyezet (18. század); elbontják (19. század).

E. Temetkezések: nem kerültek elő.

F. Fontosabb leletek: téglabordatöredékek.

G. Építéstörténeti adatok: Orbán Balázs által leírt templomnak a hajója és szentélye bordás keresztboltozattal volt fedve, melyet az előkerült téglabordatöredékek igazolnak.

H. Szakirodalom: Orbán 1868, 112; Kovács – Nyárádi 2008 20–21; Sófalvi – Demjén – Nyárádi 2008, 89.

2.16. Telekfalva – református templom

A. Lelőhely fekvése: Székelyudvarhelytől 12 kilométerre található DNy-i irányban. A templom a falu központjában helyezkedik el, a Bedő-patak bal oldali teraszán.

B. Lelőhely írott forrásai: A faluról a katolikus időszakból semmilyen konkrét adat nincs, a helyi hagyomány szerint Patakfalvával közös temploma a Szent Lőrinc dűlőben, vagyis a két falu közti vízválasztón állt a középkorban. Érdekessége az, hogy a világi és egyházi eredetű, kettős névhasználat sajátos udvarhelyszéki példáját láthatjuk, amikor is egy plébánia templomot 1333-ban *villa Potok*, 1334-ben pedig védőszentje, *Sancto Laurentio* név alatt említenek a pápai tizedjegyzékekben. 1598-ból van az első írott említés a Szent Lőrinc dűlőről: „*Telekfalui Nagj Balas es Nagj Peter, Sebestien Balinth zabaditattjak in face Sedis azon telekfalui határban valo feöldeket, Zent Lörinch hegiere meneö földeket.*”⁴³

C. Régészeti kutatás: extenzív terepbejárás (falukészlet); 2007-ben régészeti ásatás (Sófalvi András, Nyárádi Zsolt) a teljes templombelsőben; leletanyag és dokumentáció: Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely.

D. Templom főbb jellegzetességei és építéstörténete: négy periódus: az első templom (17. század második évtizede) tájolásában keletelt és alaprajzában gótikus templom képét idézi, sarkai támpillérekkel megtámasztott sokszögforma; átépítése/kibővítése a mai templom déli falának külsején lévő feliratos kő szerint legkésőbb 1694-re megtörtént; ezt tovább bővítik (18. század); torony (1851-1853).

⁴³ Sz.O. ú. s. III. 47. Idézi NYÁRÁDI – SÓFALVI 2009, 74.

E. Temetkezések: 69 feltárt (8 temetkezés korábbi a 17. század második évtizedében épült templomnál) sír a templombelső nyugati és központi részén; háromféle tájolás figyelhető meg: 49 keletelt, vagyis nyugat-kelet, 7 kelet-nyugat és 13 észak-dél. Kétféle koporsó használat volt elterjedve az ácsolt (S-7, 20, 28, 35, 40, 59) és a szegzett (S-1, 3, 4, 5, 9, 10, 11, 18, 24, 25, 26, 27, 30, 33, 37, 39, 41, 42, 56) valamint koporsó nélküliek, melyeknek a sírgödre lekerekített teknős aljú volt. Több sír koporsójának nem volt alja, mivel az elhunytat valamilyen szerves anyagra (pl. gyékény) fektették, melynek nyomai elszenesedve mutatkoztak meg több helyen is. A vázak elhelyezését illetően négy féle pozíció figyelhető meg: karok a test mellett kinyújtva (S-2, 4, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 17, 18, 26, 27, 30, 31, 34, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 45, 46, 53, 54, 56, 58, 61), karok könyökben behajlítva (S-1, 19, 23, 50, 55, 57, 60), jobb kéz a medencén (S-20, 24, 40, 59) és bal kéz a medencén (S-15, 21, 22, 66). Antropológiai megoszlásuk a terepen dolgozó régészek határozták meg: 1 magzat (S-51), 11 újszülött vagy csecsemő, 47 infans I, 1 infans II, 6 infans I-II és 3 adultus (S-58, 61, 62).

F. Fontosabb leletek: éremmellékletek (1614 – III. Zsigmond korabeli pölcher, 1616 – II. Mátyás-féle hamisított dénár, 1623 – Bethlen Gábor-féle garas, 1625 – dénár), a templom külső déli falán (1694), illetve a torony alján (1851-1853) feliratos kövek, viseleti tárgyak (párták, pecsétgyűrű).

G. Keltezhető sírok, illetve a templom építéstörténetének viszonya: az első periódus északi fala alá benyúló temetkezés (S-65) 1614-es éremmelléklete és a templomhoz tartozó érmékkel (1616, 1623, 1625) keltezett sírok datálják az első templomot a 17. század második évtizedére.

H. Szakirodalom: Sófalvi – Demjén – Nyárádi 2008, 93–94; Nyárádi – Sófalvi 2009, 73–78.

2.17. Tordátfalva – unitárius templom

A. Lelőhely fekvése: a református templom a falu Ny-i oldalán, a Fehér-patak magas teraszán, a középkori templom helyén áll, melyet a 19. század elején bontottak el.

B. Lelőhely írott forrásai: 1789-es unitárius vizitációs jegyzőkönyv sokszögű szentélyzáródású, támpilléres épületet említ.

C. Régészeti kutatás: 2010-ben régészeti feltárás (Sófalvi András) a templom északi részén; kutatóárok a keleti oldalán a sekrestye mellett; leletek és dokumentáció: Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely.

D. Templom főbb jellegzetességei és építéstörténete: első fázis, melynek tájolása 15-20°-al eltér az újkori templométól; gótikus fázis.

E. Temetkezések: 18 feltárt sír a templombelsőben, illetve körülötte. A feltárt temetkezések nyugat-kelet tájolásúak, tehát nagy valószínűséggel mindegyik középkori. Egy temetkezés volt szegzett koporsóba helyezve (S-2). Az épen megmaradt vázak elhelyezését illetően mind kinyújtott karral, a test mellett voltak elhelyezve (S-5, 6, 11, 13). Antropológiai megoszlásukat a terepen dolgozó régészek határozták meg: 2 infans I/II (S-9, 10), 1 infans II (S-2), 3 juvenis (S-1, 5, 14) és 8 adultus (S-6, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18).

F. Fontosabb leletek: koporsó szegek.

G. Keltező sírok, illetve a templom építéstörténetének viszonya: templom északi fala mellett nyitott szelvényben a középkori sírok tájolása eltér 15–20°-kal a mai templom falától, így ebből kiindulva a középkori templom hasonló jellegű tájolására következtethetünk. A gótikus sekrestyét megelőző sírok betöltése és a sekrestye falába másodlagosan beépített téglák arra utalnak, hogy ez előtt a periódus előtt már temetkeztek egy olyan templomépület köré, amelyből származhatnak a tégladarabok. A koporsó hiánya (kivéve egy sír) révén a temetkezések nagyobb része a 16. század előtti időszakból származhatnak.

H. Szakirodalom: Dávid 1981; Sófalvi 2010c.

2.18. Városfalva – unitárius templom

A. Lelőhely fekvése: A falu ÉK-i szélén egy dombtetőn helyezkedik el.

B. Lelőhely írott forrásai: Városfalva középkori egyházáról nincsenek történeti adatok, viszont feltehető, hogy a település egyházilag közeli Homoródszentpéter filiája volt. A források későre említik meg csak a falut, viszont a közeli Tankófalva (mely az újkorra Városfalvába olvadt) a 2014. évi ásatások során végzett kutatómunka eredménye szerint Árpád-kori. 1650-ből van az első biztos forrás a templomépítést illetően. Az 1789. évi püspöki vizitáció leírása szerint a mai templom helyén állt a korábbi egyház is, amelynek az 1695-ben épített kaputornyát és védőfalát nem érintette az új templomépítés. 1784–1785 során a templomot az előbb felsoroltak kivételével teljesen alapjaival együtt újra építették. 1893-ban elbontják a kaputornyot, melynek két felirata ma is megtalálható a másodlagos helyzetben az 1901–1905 között épült nyugati torony belsejében. A templomot ábrázolja az I. katonai felmérés, viszont néhány száz méterrel délebbre (mai helyéhez képest), a Gálfi-patak nagy kanyarulatának bal partjára.

C. Régészeti kutatás: megelőző terepbejárás; 2014 és 2018 régészeti feltárás (Sófalvi András) a templombelsőben, illetve körülötte; leletek és dokumentáció: Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely.

D. Templom főbb jellegzetességei és építéstörténete: a 17. századi templom szentélye feltehetően sokszögzáródású volt, portikusszal és cinteremfallal a vele egybeépült kaputoronnyal; új templomot építenek (18. század) sokszögzáródású szentéllyel.

E. Temetkezések: 4 feltárt (késő középkori, kora újkori) temetkezés a templombelsőben, illetve körülötte. A feltárt temetkezések három esetében volt megfigyelhető a trapéz alakú sírgödör (S-1, 3, 4), mind a keletelt tájolást követve.

F. Fontosabb leletek: késő középkori – kora újkori kerámiatöredékek, kályhacsempék, abszolút kormeghatározó leletek (érmék, faragványok) nem kerültek elő.

G. Keltező sírok, illetve a templom építéstörténetének viszonya: a korai templom fázist megelőzte egy korábbi temető, melyet a templombelsőben és a portikuszban kibontott sírok mutatnak; a mai kapubejárat és a régi templom délnyugati kiterjedése közt elhelyezkedő sírok meghatározták a tervezett templom helyét, ezzel magyarázható a régi templom szokatlan elrendezése, tájolása, mely követte a feltárt sírok tájolását, majd a temető átkerült a felépült templomtól keletre található domboldalra.

H. Szakirodalom: Sófalvi 2014c; Sófalvi 2017, 364–366; Sófalvi 2019c.

3. Elemzés

Dolgozatomban a szakirodalom által ismert szempontok alapján elemeztem a régészetileg kutatott udvarhelyszék templom körüli temetőit. Fontos kihangsúlyoznom, hogy az eddig feltárt temetőrészletek alapján jelen kutatásom az eddig végzett temető feltérési adatok alapján készült helyzetkép. Az adott terület templom körüli temetői számos esetben olyan kérdéseket vetettek fel, vagy hagytak nyitva, amelyekre csak nagyobb felületű ásatások adhatnak választ: ilyen például a fatemplomok léte, vagy a temetők komplexebb megállapítása.

Számos esetben a középkori épületrészletek fázisait a szuperpozícióban levő temetkezések segítettek meghatározni. Továbbá a rétegtani megfigyelések és szuperpozíciók járultak hozzá a templom és temetőrészlet relatív/bizonyos esetekben abszolút időrendjének megállapításához.

A bemutatott templomok közül 8 szerepel (Fenyéd, Homoródszentmárton, Kányád, Lövéte, Nagyalambfalva, Székelyderzs, Szentlélek, Telekfalva) az 1333–1334-es pápai tizedjegyzékben, illetve 10 nem (Fiatfalva, Homoródalmás – Tatárkáporna, Máréfalva, Nagymedesér, Oklánd, Székelyudvarhely – Csonkavár/domonkos kolostor, Székelyudvarhely – Jézus káporna, Tarcsafalva, Tordátfalva, Városfalva). A régészeti kutatások is jórészt felszínre hoztak román kori templomokat és Árpád-kori temetőrészleteket.

A középkori templomokat Udvarhelyszéken minden esetben elérte a reformáció, és kutatott templomaink közül mindössze a máréfalvi maradt meg katolikusnak. A telekfalvi református templom kutatásának eredményeként elmondhatjuk, hogy a templomok belsejébe rendhagyó módon a 17. század folyamán szinte csak kisgyerekeket helyeztek nyugalomra.

A közös gödörbe való temetés arra utalhat, hogy az illetők rokoni kapcsolatban állhattak egymással (szülő-gyerek Homoródalmáson – Tatárkáporna, ikerpár Telekfalván), a két váz karjának egymásra helyezése (Homoródalmás – Tatárkáporna). Viszont pontos választ csak a genetikai vizsgálatok adhatnak.

A vázak tájolása túlnyomó többségében, a középkori temetkezési gyakorlatnak megfelelően, a Ny-K irányt követte vagy az épület falához igazodott. Természetesen találkozunk kivételekkel, amikor az elhunytat É-D (újkor: 4 db. Máréfalva, 2 Lövéte), D-É vagy K-Ny (Árpád-kor: 1 Homoródszentmárton; Középkor: 9 Homoródszentmárton, 2 Lövéte, 2 Máréfalva, 3 Nagyalambfalva, 1 Nagymedesér 1 Székelyderzs, 1 Szentlélek; Késő középkor: 1 Máréfalva, 3 Nagyalambfalva; Kora újkor: 1 Lövéte, 1 Telekfalva) irányba helyezték nyugalomra.

A vázakat hátukon, nyújtott helyzetben temették el, ahol a koponya, a kar és a lábcsonatok pozícióját különféle helyzetekben lehetett megfigyelni. Legtöbb esetben a koponya jobbra- vagy balra volt dőlve, a kar és a kézcsonatok a test mellett feküdtek, a lábakat párhuzamosan kinyújtották és a lábfejeket a sarok hátsó élére állították. Volt eset, amikor a lábszárakat keresztbe rakták (Kányád). A korai sírok döntő többségében a karok a test mellett helyezkednek el, illetve a késői sírokra a különféleképpen behajlított karok a jellemzőek. Vannak esetek amikor az eltemetetteket oldalukra fordítva (Telekfalva) helyezték el.

A sírgödrök méreteit és formáját nem lehetett megfigyelni azokban az esetekben, mikor más temetkezés bolygatta. A középkori sírgödrök (lekerekített sarkú/ovális) méretei a legtöbb esetben a vázak méreteihez igazodtak. Téglalap alakú, nagyméretű sírgödrökbe helyezve általában szegzett vagy ácsolt koporsós temetkezések a jellemzőek. Lekerekített (Árpád-kor: 1 Fenyéd, 4 Homoródalmás – Tatárkápolda), antropomorf (Árpád-kor: 1 Nagyalambfalva), téglalap (Árpád-kor: 1 Homoródalmás – Tatárkápolda; Kora újkor: 1 Fiafalva, 1 Székelyudvarhely – Jézus kápolda) és trapéz (Késő középkor: 1 Városfalva; Kora újkor: 2 Lővéte, 2 Máréfalva, 2 Városfalva) sírgödröket lehetett megfigyelni.

A feltárt temetkezések több esetében volt megfigyelhető deszkalenyomat/maradvány, valamint vas szegek, melyek koporsó létére utalnak (Fenyéd, Fiafalva, Kányád, Lővéte, Máréfalva, Nagymedesér, Nagyalambfalva, Székelyderzs, Székelyudvarhely – Jézus kápolda, Szentlélek, Telekfalva, Tordátfalva). Ezek méretét vagy formáját nem lehetett beazonosítani a szerves anyag megsemmisülése miatt.

A sírgödrök mélysége változatos volt. A középkori szokás szerint a korai sírokat sekélyre, a korabeli járószinttől kb. -1 méterre ásták. A késői koporsós temetkezések kerülnek a legmélyebbre. Ezt a temetkezések időrendi megoszlása is mutatja (75 db. Árpád-kori, 124 db. középkori, 27 db. késő középkori, 104 db. újkori a vizsgált sírokból), hogy a későbbi sírok megbolygatják, vagy adott esetekben teljesen meg is semmisítik a korábbiakat.

Az antropológiai meghatározásokat legtöbb esetben a terepen dolgozó régészek határozták meg, melyek egy részét később antropológusok pontosították (Kányád – Fóthi Erzsébet, Nagyalambfalva – Gál Szilárd) esetében.

A bemutatott templomok leletanyaga viszonylag szegényes és a középkori templom körüli temetkezések átlagos helyzetét tükrözi ilyen értelemben. Vannak viszont kivételek: Máréfalva,

Telekfalva stb., ezek esetében jelentős az előkerült leletek mennyisége, igaz a keltező leletek sok esetben másodlagos helyzetből származnak. A feltárt temetkezések néhány tartalmazott viselet maradványt (ruha, pártá, gomb, ruhakapocs, veretes öv, gyűrű, S-végű hajkarika, gömbös fejű tű) vagy mellékletet (pénzérme). Fenyéd S-6 számú Árpád-kori temetkezésének a szájába volt elhelyezve a pénzérme. Volt eset, mikor az adott lelet csak másodlagosan jelentkezett az adott sírba.

4. Összefoglalás

Következtetéseimet két szempont köré csoportosítottam, egyrészt kiemelve azokat a tényezőket, amelyeket a kutatástörténet folyamatából adódnak, másrészt röviden összefoglalom a legfontosabb tudományos eredményeket is.

A régészeti kutatások már a 20. század '60–70-es éveiben elkezdődtek Székelyföldön. Ezek jó része dokumentálatlan maradt és csak szórványos feljegyzések maradtak utánuk. Tudományos kutatásokról a '80-as évektől beszélhetünk, ilyen volt Udvarhelyszéken Szentábrahám települése. 1989 után fordulat történt a kutatásban. A korábbi időszakban kevésbé illett a vallási és az egyházi témákkal foglalkozni, de az 1980-as évek vége és főként az 1990-es évek elejétől paradigmaváltás történt és e téren virágkorát élte az egyházi épületek kutatása. A változás magával vonzotta még az egyháztörténethez kapcsolódó tudományterületeket is.

Ez a politikai szemlélet különösen jellemző volt Erdély területére, ahol a magyarság múltkutatásának nemcsak etnikai, hanem egyházellenes éle is volt a kommunizmus időszaka alatt. Így a templomok felújítását ritkán kísérte megfelelő szakmai felügyelet. A rendszerváltást követően, főként az ezredforduló után megnőtt a székelyföldi templom- és temetőkutatások száma. Vannak területek, ahol éveken keresztül ezek képezték a régészeti kutatások legnagyobb hányadát. Ilyen például Udvarhelyszék (30 templom), ahol a magas szám magyarázata, hogy egyre több templomban kezdődtek felújítások, amelynek a kivitelezéséhez elengedhetetlen volt a régészeti kutatás. Mivel törvényi szabályozást nem minden területen követték, ezért egy-egy régióban kevesebb volt a templom- és temetőfeltárás.

Ahogy a dolgozat első fejezetében említettem, a templom körül és a cinteremfalon belül a temetkezések helykiválasztásának elosztása nem egyenletes és a temetkezések helyeül leggyakrabban a templom déli és keleti részét használták. Ezt a gyakorlatot követik a dolgozatban elemzett templom körüli temetők is, amit ahogy azt az elmúlt évtizedekben végzett ásatások eredményei is kimutattak. Eddigi adataink alapján a templom belsejébe csak a késő román kortól, illetve a 14. századtól kezdtek el temetkezni és ettől kezdődően nő meg a szentélybe temetettek száma.

Petőfalván és Zabolán végzett kutatások bemutatása után fontos kihangsúlyozni, hogy a temetők számos esetben megelőzhették a templom építését, ilyen például Kányád, Oklánd és Városlalva esete. Ezen települések templomai első fázisának alapozása korábbi temetkezéseket

bolygatott. A fatemplomok léte természetesen a többi esetben is feltételezhető, de kimutatásuk csak nagy felületű templomásatásokról várható. Ugyanis, amennyiben nem tűzben pusztultak el, közvetett nyomaik (oszlophelyek, gerendalenyomatok) a kis felületű ásatásokon elkerülhetik a kutatók figyelmét.

Az Árpád-kori temetkezések voltak a legsekélyebben, ezért a késő középkori és kora újkori, ekkor már lényegesebben mélyebbre ásott sírok rendszeresen bolygatták vagy teljesen meg is semmisítették ezeket.

A temetkezések legfőbb jellemzőjének a tájolását tekinthetjük, ami alapvetően a templomhoz igazodott. A halottakat nyugat-kelet irányba fektették, hiszen Krisztus az utolsó ítéletkor a keleti égbolton jelenik meg. Innen várható a feltámadás is, ezért a halottakat kelet fele fordítva fektették. Ez a fajta egyházi temetkezés azt jelképezi, hogy aki az életét az egyház közösségében élte le, az a halála után is az egyházban marad. A vázak következetes NyK tájolásában a kora újkortól kezd némi szabálytalanság megjelenni, vagyis ritkán előfordultak kelet-nyugat, észak-dél, illetve dél-észak tájolású sírgödrök is (Máréfalva, Telekfalva).

A középkori temetkezések többségénél a karok a test mellett hosszan kinyújtva vannak elhelyezve, ritka esetekben figyelhetők meg változások. A késő középkortól egyre gyakoribb a kezeknek a medencén vagy hasi tájékon való elhelyezése. A korai időszakra a lekerekített/ovális sírgödrök (koporsó nélküli temetkezések) a jellemzőek. Eddig pedig csak Nagygálambfalván akadtak antropomorf sírgödörre.

Koporsók jelenléte már a középkori temetkezéseknél megfigyelhető. A szeggel rögzített koporsók a késő középkortól válnak általánossá, de ácsolt koporsókra a korábbi időszakból is vannak példák.

A régészeti feltárások új eredményeket hoztak a kora újkori templomok és temetőik építészeti és vallási-liturgiai értékelésében. Kiderült, hogy az önállósuló leányegyházak számos esetben követik a középkori templomépítési hagyományokat a reformáció után. Így épülnek például a „gótikus jellegű”, keletelt templomok a 16-17. században (Telekfalva) és előfordul, hogy az újonnan épített templomok köré és belsejébe is temetkeznek (Fiatfalva, Telekfalva). A középkori eredetű templomok köré helyenként a 19. századig temetkeznek, a cintermeken túlnövő temetőik napjainkig fennmaradtak.

Ábrák jegyzéke

1. *Tábla:* Összesítő térkép az udvarhelyszéki középkori templomairól (a szerző, V.É.E. munkája).
2. *Tábla:* Összesítő táblázat az elemzett templomok adatairól (a szerző, V.É.E. munkája).
3. *Tábla:* Rajz a fenyéden feltárt temetkezések és a templom egymáshoz való viszonyáról, illetve az S-6 temetkezés és a hozzá tartozó érem melléklet. Forrás: Sófalvi 2010b.
4. *Tábla:* Képek a Fiafalván feltárt temetkezéseiről. Forrás: Sófalvi 2019a.
5. *Tábla:* Rajzok a Homoródalmás – Tatárkapolna temetkezéseiről és azok sírgödréről. Forrás: Sófalvi 2017, 285–292.
6. *Tábla:* Képek Homoródszentmártonon feltárt temetkezéseiről. Forrás: Sófalvi 2011a; Sófalvi 2012c; Sófalvi 2013a.
7. *Tábla:* Összesítő kép és rajz, Kányádon. Forrás: Derzsi – Sófalvi 2008.
8. *Tábla:* Képek a Lövétén feltárt É-D és Ny-K tájolású temetkezéseiről. Forrás: Sófalvi 2011c.
9. *Tábla:* Összesítő rajz a Máréfalvi ásatásról. Forrás: Sófalvi 2008a.
10. *Tábla:* Képek a Nagyalambfalván feltárt temetkezésekről a templombelsőben, illetve körülötte. Forrás: Sófalvi 2020; Sófalvi 2021a.
11. *Tábla:* Kép Nagymedesér temetkezéseiről. Forrás: Sófalvi 2013b.
12. *Tábla:* Kép az Okládon feltárt két temetkezésről a templomon kívül. Forrás: Sófalvi 2013c.
13. *Tábla:* Képek Székelyderzs korai templomfaláról és temetkezéseiről. Forrás: Sófalvi 2012a.

14. *Tábla:* Kép a 2021-ben feltárt két temetkezésről. Forrás: Sófalvi 2021c.
15. *Tábla:* Képek a Szentléleken feltárt temetkezésekről a templom külső részén. Forrás: Sófalvi 2013d.
16. *Tábla:* Összesítő rajz a Telekfalán végzett kutatásról. Forrás: Nyárádi – Sófalvi 2009.
17. *Tábla:* Képek Tordátfalván feltárt temetkezésekről. Forrás: Sófalvi 2010c.
18. *Tábla:* Képek Városhalva korai templomának kerítőfaláról, illetve feltárt temetkezéséről. Forrás: Sófalvi 2014c; Sófalvi 2019c.
19. *Ábra:* Diagramm az elemzett temetkezések tájolásának megoszlásáról (a szerző, V.É.E. munkája).
20. *Ábra:* Diagramm az elemzett temetkezések rítusának megoszlásáról (a szerző, V.É.E. munkája).
21. *Ábra:* Diagramm az elemzett temetkezések sírgödreinek megoszlásáról (a szerző, V.É.E. munkája).
22. *Ábra:* Diagramm az elemzett koporsós temetkezések megoszlásáról (a szerző, V.É.E. munkája).
23. *Ábra:* Diagramm a feltárt sírok időrendi megoszlásáról (a szerző, V.É.E. munkája).
24. *Ábra:* Diagramm a sírokban talált viseleteiről és mellékleteiről (a szerző, V.É.E. munkája).

Bibliográfia

BENKŐ 2010

Benkő Elek: A középkori székelyek. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon I.* Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, Budapest, 2010, 221–233.

BENKŐ 2012

Benkő Elek: *A középkori Székelyföld I-II.* Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, Budapest, 2012, 112–124.

DÁVID 1981

Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei.* Kriterion Kiadó, Bukarest, 1981.

DEMJÉN – SÓFALVI 2014

Demjén Andrea – Sófalvi András: *Máréfalva középkori temploma.* Kölik Hagyományörző Művelődési Egyesület, Második javított kiadás, Székelyudvarhely, 2014, 19–38.

DERZSI – SÓFALVI 2008

Derzsi Csongor – Sófalvi András: *Régészeti kutatások a kányádi középkori templomnál (2005-2006).* Acta siculica, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2008, 267–271.

FERENCZI 2002

Ferenczi Géza: *Lapok Erdély múltjából.* Székelyudvarhely, 2002. 53–61.

GÁLL 2010

Gáll Erwin: *Márton Roska (1880–1961) și cercetarea arheologică a secolelor X–XI.* SCIVA, tomul 61, nr. 3–4, București, 281–306.

GÁLL 2013

Gáll Erwin: Roska Márton és az erdélyi régészet (tegnap és ma). In: *Dolgozatok, Az Erdélyi Múzeumi Érem- és Régiségtárból, Új Sorozat VI–VII.* Erdélyi Múzeumi Egyesület, Kolozsvár, 2013, 27–47.

KOVÁCS – NYÁRÁDI 2008

Kovács Árpád – Nyárádi Zsolt: *Tarcsafalva templomai. Örökségünk, II. évf, 4. sz,* 2008, 20–21.

LANGÓ 2010

Langó Péter: A kora Árpád-kori temetők kutatása. In.: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon I.* Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, Budapest, 2010, 445–456.

MÉRI 1944

Méri István: Középkori temetőink feltárásmódjáról. Megfigyelések a kidei XII–XIX. századi temető ásatásakor. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 175. sz. Erdélyi Múzeumi Egyesület, Kolozsvár, 1944.

MIHÁLY – NYÁRÁDI 2010

Mihály János – Nyárádi Zsolt: Lövéte középkori elpusztult temploma. *Örökségünk* IV. évf, 4. sz, 2010, 25–27.

MIHÁLY – NYÁRÁDI 2013

Mihály János – Nyárádi Zsolt: Lövéte középkori templomai. *Örökségünk* VII. évf, 3. sz, 2013, 11–13.

M. LEZSÁK 2019

M. Lezsák Gabriella: *A kolozsvári régészeti iskola a „visszatért Észak-Erdély” (1940–1944) alatti időszakban László Gyula kolozsvári évtizede.* Budapest, 2019.

NYÁRÁDI – SÓFALVI 2009

Nyárádi Zsolt – Sófalvi András: Régészeti kutatások a telekfalvi református templomban. In: *Kutatások a Nagy-Küküllő felső folyása mentén.* Szerk.: Körösfői Zs. Molnár István Múzeum, Székelykeresztúr, 2009, 73–78.

ORBÁN 1868

Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása I, Udvarhelyszék.* Pest, 1868.

RITOÓK–SIMONYI 2003

Ritoók Ágnes – Simonyi Erika (szerk.): „...a halál árnyékának völgyében járok” *A középkori templom körüli temetők kutatása.* A Magyar Nemzeti Múzeumban, 2003. Május 13-16. között megtartott konferencia előadásai. *Opuscula Hungarica* VI. Budapest 2005.

RITOÓK 2004

Ritoók Ágnes: Szempontok a magyarországi templom körüli temetők elemzéséhez. In.: „*Es tu scholaris*”. Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Szerk: F. Romhányi Beatrix – Grynaeus András – Magyar Károly – Végh András. Budapest, 2004, 115–123.

RITOÓK 2010

Ritoók Ágnes: A templom körüli temetők régészeti kutatása. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon II.* Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, Budapest, 2010, 473–488.

ROMHÁNYI 2010

Romhányi Beatrix: A középkori egyházi épületek kutatása. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon I.* Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, Budapest, 2010, 255.

ROSKA 1912

Roska Márton: A gyakorlati régészet köréből. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, 6. sz, 1912, 115–123.

SÓFALVI 2007a

Sófalvi András: *Raport de cercetare arheologică preventivă al Com. Satu Mare – „Botos” Biserica medievală.* Odorheiu Secuiesc, 2007.

SÓFALVI 2007b

Sófavi András: A székelyudvarhelyi Csonkavár. *Castrum* 6. Székelyudvarhely, 2007, 63–80.

SÓFALVI – DEMJÉN – NYÁRÁDI 2008

Sófalvi András – Demjén Andrea – Nyárádi Zsolt: Cercetarea bisericilor medievale din scaunul Odorhei (jud. Harghita). In.: *Arheologia medievală VII.* Editura Mega, Cluj-Napoca, 2008, 79–97.

SÓFALVI 2008a

Sófalvi András: *Raport de cercetare arheologică preventivă al Com. Satu Mare – „Botos” Biserica medievală.* Odorheiu Secuiesc, 2008.

SÓFALVI 2008b

Sófalvi András: *Raport de cercetare arheologică preventivă al Com. Dârjiu (jud. Harghita) Biserica fortificată.* Odorheiu Secuiesc, 2008.

SÓFALVI 2010b

Sófalvi András: *Raport de cercetare arheologică preventivă al Com. Brădești – „Csonkatemplom” Biserică medievală.* Odorheiu Secuiesc, 2010.

SÓFALVI 2010c

Sófalvi András: *Raport de cercetare arheologică preventivă Com. Turdeni (jud. Harghita) Biserica unitariană*. Odorheiu Secuiesc, 2010.

SÓFALVI 2011a

Sófalvi András: *Raport de cercetare arheologică preventivă al Com. Mărtiniș (jud. Harghita) Biserica Unitariană fortificată*. Odorheiu Secuiesc, 2011.

SÓFALVI 2011b

Sófalvi András: *Raport de cercetare arheologică preventivă Odorheiu Secuiesc (jud. Harghita) Capela „Jézus Szíve”*. Odorheiu Secuiesc, 2011.

SÓFALVI 2011c

Sófalvi András: *Raport de cercetare arheologică preventivă Com. Lueta – „Felső Kilátódomb” Biserica medievală*. Odorheiu Secuiesc, 2011.

SÓFALVI 2012a

Sófalvi András: *Raport de cercetare arheologică preventivă al Com. Dârjiu (jud. Harghita) Biserica unitariană*. Odorheiu Secuiesc, 2012.

SÓFALVI 2012b

Sófalvi András: *A székyudvarhelyi Jézus kápolna. A székyföldi négykaréjos kápolnák kérdéséhez*. Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 2012.

SÓFALVI 2012c

Sófalvi András: *Raport de cercetare arheologică preventivă al Com. Mărtiniș (jud. Harghita) Biserica Unitariană fortificată*. Odorheiu Secuiesc, 2012.

SÓFALVI 2013a

Sófalvi András: *Raport de cercetare arheologică preventivă al Com. Mărtiniș (jud. Harghita) Biserica Unitariană fortificată*. Odorheiu Secuiesc, 2013.

SÓFALVI 2013b

Sófalvi András: *Raport de cercetare arheologică preventivă Medișoru Mare (jud. Harghita) Biserica unitariană*. Odorheiu Secuiesc, 2013.

SÓFALVI 2013c

Sófalvi András: *Raport de cercetare arheologică preventivă Ocland (jud. Harghita) Biserica unitariană*. Odorheiu Secuiesc, 2013.

SÓFALVI 2013d

Sófalvi András: *Raport de cercetare arheologică preventivă Biserici (jud. Harghita) Biserica romano-catolică*. Odorheiu Secuiesc, 2013.

SÓFALVI 2013e

Sófalvi András: A székyudvarhelyi Jézus-kápolna. In.: *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum érem- és régiségtárából. Új sorozat VIII. (XVIII.) kötet*, 2013, 75–93.

SÓFALVI 2014a

Sófalvi András: *Raport de cercetare arheologică preventivă al Com. Mărtiniș (jud. Harghita) Biserica Unitariană fortificată*. Odorheiu Secuiesc, 2014.

SÓFALVI 2014b

Sófalvi András: Oklánd középkori temploma – az újabb kutatási eredmények tükrében. *Lustra* (Székelyudvarhely) 1. Évf. (2014), 2. sz. 35–40.

SÓFALVI 2014c

Sófalvi András: *Raport de cercetare arheologică preventivă Orășeni (jud. Harghita) Biserica unitariană*. Odorheiu Secuiesc, 2014.

SÓFALVI 2017

Sófalvi András: *Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemségkori Udvarhelyszéken*. Erdélyi Múzeumi Egyesület, Kolozsvár, 2017, 285–366.

SÓFALVI 2019a

Sófalvi András: *Raport de cercetare arheologică preventivă Filiaș (jud. Harghita) Biserica reformată/unitariană*. Odorheiu Secuiesc, 2019.

SÓFALVI 2019c

Sófalvi András: *Raport de cercetare arheologică preventivă Orășeni (jud. Harghita) Biserica unitariană*. Odorheiu Secuiesc, 2019.

SÓFALVI 2020

Sófalvi András: *Raport de cercetare arheologică preventivă Porumbenii Mari (jud. Harghita) Biserica reformată, Faza I-a*. Odorheiu Secuiesc, 2020.

SÓFALVI 2021a

Sófalvi András: *Raport de cercetare arheologică preventivă Porumbenii Mari (jud. Harghita) Biserica reformată, Faza II-a*. Odorheiu Secuiesc, 2021.

SÓFALVI 2021c

Raport de cercetare arheologică preventivă al cetății „Székelytámadt” din Odorheiu Secuiesc. Odorheiu Secuiesc, 2021, 12–13.

SZATMÁRI 2010–2013

Szatmári Imre: Elmélet és gyakorlat Méri István templom- és temetőfeltárásain. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae*. Szerk.: Fodor István. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2013, 235–248.

SZÉKELY Z.1971

Székely Zoltán: Unele probleme ale cercetării epocii feudale timpurii în sud-estul Transilvaniei, sec. X–XIII. *Aluta* 3, 1971.

SZÉKELY Z.1973

Székely Zoltán: Korai középkori temetők Délkelet-Erdélyben. In.: *Korunk évkönyv*. Szerk.: Ritoók János. Kolozsvár, 1973.

SZÉKELY Z.1974–1975

Székely Zoltán: Sud-estul Transilvaniei în secolele VI–XIII. *Aluta* 6–7, 1974–1975.

SZÉKELY Z.1990a

Székely Zoltán: Kora középkori települések Székelyföldön, XI–XIV. század. *Veszprémi Történelmi Tár* 1, 1990.

SZÉKELY Z.1990b

Székely Zoltán: *Necropola medievală de la Peteni, com. Zăbala, jud. Covasna*. 1990.

SZÉKELY Z.1993–1994

Székely Zoltán: *A zabolai (Zăbala-România) kora középkori temető*. 1993–1994.

SZÉKELY Z. 2001

Székely Zoltán: A petőfalvai (Székelypetőfalva/Peteni, Románia) korai középkori temető. *TISICUM, A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve XII*, Szolnok, 2001, 197–212.

SZÉKELY Zs. 2003

Székely Zoltán válogatott tanulmányai. Szerk.: Székely Zsolt – Tárnoki Judit. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 35, Szolnok, 2003.

SZUROMI 2005

Szuromi Szabolcs Anzelm: A templom körüli temetkezés a középkori egyházfegyelem tükrében (12–13 század). In: „...a halál árnyékának völgyében járok” *A középkori templom*

körüli temetők kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban, 2003. május 13-16. között megtartott konferencia előadásai. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2005, 9–10.

VAJNA 2021

Vajna Éva-Eunika: *Székelyföld templom körüli temetőinek kutatástörténete.* (Kézirat) szakdolgozat BBTE Történelem és Filozófia Kar, Kolozsvár, 2021.

VINCZE 2014

Vincze Zoltán: *A kolozsvári régészeti iskola a Pósta Béla-féle korszakban (1899–1919).* Erdélyi Múzeumi Egyesület, Kolozsvár, 2014, 33–171.

ZÁVODSZKY 1904

Zádovszky Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelékben a törvények szövege.* Budapest, 1904.